
IV.

Egy modern teizmus és a nagy misztériumok.

I.

Nagyon nehéz kibékülni azzal a ténnyel, hogy a mi értelmünk véges. Az egyik pillanatban úgy tűnik fel, hogy nagyon sokat tudunk, a másikban pedig, hogy nagyon keveset. Bármelyik esetben gyakran a hit alapján kell cselekednünk és ezt a hitet annyira észszerűvé kell tennünk, amennyire csak lehetséges.

Az emberi tapasztalat minden nagy misztériuma között az élet az első. Mielőtt értelmes élet nem volt, misztérium sem volt; semmi sem volt, ami felfoghatta volna a Valóság misztériumát. Hasonlóképpen év-milliók teltek el, míg az élet-kifejlődés a felfogó képességet elérhette, hogy öntudatosává váljék, úgyszólván a saját fejlődési folyamata felé forduljon, hogy megvizsgálja önmagát s a külső világot. Amikor ez megtörtént, a misztérium megkezdődött.

Amint visszapillantunk a fejlődési folyamatra, az „élet-principium“ kialakulása a nem-élőből még ma is titokzatosság előttünk. Kémiai szempontból ma több tudással beszélhetünk, jóllehet minduntalan a titokzatosság csupasz falába ütközünk.

Bármikor fordulunk a folyamatai felé, mérhetetlen titokzatossággal találkozunk. Minden télen megállok egy pillanattig, hogy a kabátom ujjára hullott hópelyek geometriai szépségét tanulmányozzam. Csodálattal állunk meg a kristályok szépségénél, de nemcsak, hanem az egész természeti folyamatnál, melyet minden oldalról szemlélünk. Mikor tekintetünket az élet, az életformák s az emberi folyamat felé fordítjuk, nemcsak a létezés, hanem az érték titokzatosságával is szemben állunk.

A létezés titokzatossága a saját létezésünké. Hogyan jöttünk létre mi, akik itt vagyunk e pillanatban, mi, emberi személyiségünkkel, csodálatosan egyéni gondolatainkkal, érzelmeinkkel, aspirációinkkal és reményeinkkel?

Valamikor az élet megjelent. Mindenről csupán ennyit mondhat bárki. A természeti folyamat élővé lett. Valamikor megjelent

egy élő sejt, ez részekre bomlott fel és ezek a felbomlott részek formákká kezdtek felépülni. Amint a struktúra elnyűtt, elkopott lett, új sejtek jöttek létre, hogy elfoglalják a régiek helyét. Sejtek jelentek meg, melyek nem koptak el, vagy nem égtek föl, hanem tovább vitték az élő erő folyamatát. A titokzatosság egyre nőtt. Ha valamicskét ismernők azt, legalább, mint miszteriumot, mélyebb tisztelettel hajolnánk meg az életnek legegyszerűbb formái előtt is.

A folyamat, ami végbemegy az élő sejtekben, csodálatosságával fölülmul minden leíró képességet. Sok közülük, a legélesebb megfigyelés alatt hasonlónak tűnik fel s mégis, amint fejlődik, az eredmény egyik irányban növényforma, a másikban halforma, a harmadikban állatforma. Mennyi titokzatosság!

Azonfelül végtelen változata van minden formának. Nem ré- giben egyik barátommal mohát gyűjtettem az új Hampshire-i Moosilauke hegy tetején. Megtanultam, hogy a mohák az első föld- képzők. Alkalmilag néhány változatot fedeztem fel, de aztán meg- tanultam, hogy ezer és ezer fajtája van, amelyek megszámlálha- hatatlan változatot foglalnak magukban és mind egyes sejtekből, amelyek ugyanolyanoknak tűnnek fel.

Minden növényéletben csaknem végtelen változat mutatko- zik. Az alkalmi megfigyelő egy néhány változatát látja a páfrá- nyoknak, de a botanikus ezer és ezer külömbféle fajtáját ismeri, ezer és ezer fajtáját a pálmáknak, liliomoknak, orchideáknak, kak- tuszoknak. Családi hasonlóság van a szilfák, fügefák és komlók között; a fügefához tartoznak a gummifák, a szentjános-kenyér- fák és a szőlőhöz hasonló faélősdiek. Azt mondják, hogy titokzatos- ság rejlik mind a hasonlóságokban, mind a változatokban e szem- betűnően különböző dolgok között, amiket egyetlen ember sem ismer még. A sejtelet mikroszkópikus mélységeiben vannak törek- vések, amelyek nemcsak megismétlik a múltat, hanem megkülön- böztetően eltérnek attól.

Az élő formák kifejlődésében nem tartozik több a múlt- hoz, mint a jelenhez. Ma ez megfigyelés és irányítás alatt áll, bárhol, ahol valamelyes emberi érdeklődés mutatkozik, akár a múlt meg- ismétlésében, akár a múlttól való eltérés lényegében. Ilyen meg- figyelés a föld kerekiségén mindenütt van, a növény- és állatvilág megszámlálhatatlan variációiban. Ezek az életnek hihetetlen és ti- tokzatos tehetségét nyilatkoztatják ki; ahogyan az az egyes sej- tekben folyik és felépül. És végül az emberben is az építés fo- lyamatban van, mivel ez az átöröklés tendenciája az egyes mik- roskópikus sejtekben.

Az ember egy fizikai tárgy; sullyal, formával és kiterjedéssel, magában hordozván egy majdnem állandó hőmérsékletet, alá van rendelve mindazoknak a törvényeknek, amelyek egy fizikai lényt kormányoznak (ellenőriznek). Ő egy magas kémiai összetétel, egy szövevényes kémiai laboratórium, kémiai folyamatok által működik, mert ő egy élő organizmus egyes sejtekből eredve és felépülve és egyes sejteken keresztül szaporodva. Bizonyos szempontból a növényhez hasonlít, több szempontból a felsőbbrendű állatokhoz, melyek agy- és idegrendszerrel áldattak meg, mely képessé teszi őket arra, hogy környezetükre érzékenyebben reagáljanak. Ő egy titokzatos kulminációja egy folyamatnak, mely misztériummal kezdődik s abban burkoltan tovább folytatódik. Eddig sokat tudunk, ma mind többet tudunk róla s mégis misztérium környékez. Misztérium előttünk, misztérium mögöttünk. A tudományos gondolkodás egyetlen vezéralakja sem kételkedik egy pillanatig sem abban, hogy az ember méltó helyén, része a természetnek, mélyen megnemesülve magától értődően az évezredes fejlődési folyamat által, amely hozzávezetett. E folyamat csodálatraméltó és megdöbbentő minden pontjában. Az egyik angol antropológustól kérdezték egyszer egy előadás alkalmával, hogy „az ember-szabású majmok és a többiek valóban a mi szegényebb, primitivebb rokonaink?” Mire ő azt válaszolta: „Úgy gondolom, nagyképüsködés volna tagadni.” Nagyképüsködés, vallásos vagy világi, letagadhatja, de a fejlődés ragyogó igazsága tovább fogja vezetni az igazságkeresőket, amint azok az élet misztériumait fürkészik.

Nagyon fontos rámutatni arra, hogy az egyik misztérium, amely úgy látszik elválasztja az embert emberi elődjétől, az érthető beszéd. Ennek elérése képessé tette őt arra, hogy tudást szerezzen és közöljön, felépítse intelligenciáját, kigondolja és keresztül-vigye céltudatos életét és egy kis szabadságot gyakoroljon, mely a legszűkebb keretek között is csodálatraméltó a beszéd hatalmán túl, hogy felszabaduljon az átöröklés törvénye és a környezet behatása alól.

Egyénileg pillanatokra urai vagyunk az élő erők folyamatának. Közülünk minden egyes az életnek egy hihetetlen titokzatos-sága az egész élő multtal a hátunk mögött, hogy beszámoljon nekünk az átöröklés megdöbbentő és sok rétegű irányairól, melyek az egyes sejt mikroszkópikus hidján jutnak el hozzánk. Ez, tulgyönyörű szavakban kifejezni. Whitman azonban összegezni próbálta így:

*„Emelkedés emelkedés után szoritja le mögöttem a fantomokat,
 Messze lent látom a roppant legelső Semmit, tudom, hogy még ott
 [is voltam,
 Láthatatlanul és állandóan vártam, átaludtam a letargikus ködöt,
 Nem bántottak büzös gázok, időt vettem,
 Mérhetetlen volt az előkészület részemre,
 Hívő és barátságos kezek segítettek engem.
 Ciklonok kovácsolták a bölcsőm, mialatt eveztek, eveztek, mint
 [vidám hajósok,
 Szobámnak helyet részemre a csillagok tartottak fenn körükben,
 Erőket ontván fenntartásomra,
 Minden erő szakadatlan munkában, hogy kiteljesedhessem
 [s örülhessek.
 S most itt állok e helyen, nyers erőktől duzzadó lelkeimmel.“¹*

II.

Az élet a titokzatosság inkarnációja, mert benne és általa kinyilatkoznak a végtelenségek. Mennél többet fedezünk fel, annál inkább belátjuk, hogy még több, végtelenül sok a megismerni való. Így állván a dolog a modern teista nézőpontjából, nagy hiba volna elveszíteni a bátorságot, vagy egyszerűen megvetni, cinikussá vagy szkeptikussá válni csupán csak azért, mert a dolgok természete és oka nem elég világos a mi huszadikszázadi ítéletünk előtt, melyet túl gyakran a minden-dolgok mértékéül tartunk. Miért van fájdalom, rossz, meghiusulás, halál? Miért? Válaszunk, hogy nem tudjuk miért. Ezt tisztán és határozottan ki kell jelentsük. A felelet a Végtelenség hatáskörébe tartozik. A mi felfogóképességünk véges korlátok között mozog. Teendők, egy oly pozitív és fenkölt szellemű magatartást felvenni, mely által igazak maradjunk legmagasabb eszményeinkhez s így a titokzatosság ellenére is a legjobb eredményre juthassunk az életben. Hova-tovább mind világosabb lesz, hogy ez a Végtelenség tervezése és hogy így a tervezés betöltetik.

Azt mondtuk, hogy az élet a titokzatosság inkarnációja. Mit jelent ez? Láthatóan bármely legmagasabb értéket, amit neki tulajdoníthatunk, milyenek: az intelligencia titokzatos hatalma;

¹ Whitman: Önmagam megéneklése.

ezt használnunk kell, hogy hova-tovább mind intelligensebbek legyünk, az erkölcsi idealizmus titokzatos ereje, melyet használnunk kell, hogy az élet legfőbb adottságait betölthessük. Mindig a lehető legjobbat tesszük az élettel. Lehet valami különösen titokzatos, de mikor a legjobbat cselekedtük, a titokzatosság mellékesnek fog feltűnni. Feltétlenül fontos, hogy a titokzatosság másodrendű jelentőséget nyerjen. Amikor a legjobbat tesszük az életben, ez is látszik a való ténynek.

A mindent megismerni akarás, bármilyen rendelkezésünkre álló intellektuális eszközökkel, beleszámítva a világegyetemet, ifjúkorunkban kezdődik. Belső életünknek egy érdekes jellemvonása, hogy sohasem tűnik fel, hogy a titokzatosság jelenvalóságát azon dolgokban érzékeljük, amelyek kielégítenek és boldoggá tesznek. A testi élet folyamataiból folyó számtalan titokzatosság, a belső élet titokzatosságai, gondolatok, érzelmek, képek, meglátások és emlékek, remények és lelkesedések, hit: mind csodálatraméltóak a megértés keretein túl. A természet tervezésének rendkívüli ritmusa, a naplementék bája mind idetartoznak. Nem sokat törődünk, vitatkozunk, érvelünk e titokzatosságok felett. Bár bizonyos időben félelemmel töltönek el, mégis részesülünk a gyönyörben, mellőzvéen titokzatosságukat.

A fiatal korban, különösen, lever a meghiusulás misztériuma és a megbosszulásé, mely bűneink nyomában jár. A rossz, amit az emberek tesznek, ami nem csak túléli őket, hanem velük él és általuk szaporodik. Ami sérti, tönkreteszi, meghatja és leveri az ifjúságot s a dolgok rendszerének teljes kárhoztatására vezeti. Titokzatosságokat, amelyek boldogságot hoznak, ritkán jegyezzük meg, de azokat, amelyek fájdalmat okoznak ellenséges és velünk nemtörődő dolgoknak fogjuk fel. A titokzatosságot megjegyezzük, de számításon kívül hagyjuk a tapasztalat jelentőségét. Egy fiatal költő eldobja az életet magától, mert az életben nem lát semmi értelmet. Ez egy szélsőséges intellektuális szkepticizmus. Nagy általánosságban egy szélsőséges erkölcsi szkepticizmus uralkodik a fiatal „mohón-kapkodókban“, kiknek erkölcsi rendszerük ebben fejeződik ki: „megkapni, ami után törekszel“, s mert ügyességük, életrevalóságuk és ambíciójuk nem áll semmi erkölcsi alapelv irányítása alatt. Aztán a kiszabott büntetés, mely a dolgok morális természetéből folyik, végbe megy. Erkölcsi cél nélkül nincs erkölcsi érték vagy eredmény.

Lassankint felfedezzük, hogy a dolgok körvonalát semmiféle mértékkel sem tudjuk felmérni, amivel rendelkezünk. Rájövünk,

hogy előrehaladhatunk. Lassan, de becsülettel, felépíthetjük adottságainkat, hogy a dolgokat jól elvégezzük, hogy csökkentsük a rosszat, mit az emberek egymásnak okoznak; hogy képesek legyünk jót tenni és meggazdagítani belső életünket, miáltal a misztérium mellékesnek tűnik fel, vagy átutalódik a végtelenségek birodalmába, ahová tartozik. Rájövünk, hogy amikor szilárdan szembe nézünk vele, a misztérium nem foglalja magában az élet egészét.

Amikor az alkotó folyamat előre visz bennünket, mi is elő kell, hogy vegyük a saját alkotó erőnket és együtt kell működnünk vele. E célból titokzatosan meg vagyunk áldva az eszményiség elképzelésével, meglátásával és egy isteni nyughatatlansággal, hogy a legjobbat tegyük, amíg az eszményt megvalósítjuk. Egy ember azt mondja a lelkészének: „Az eszmény önnek való, de nekem nem. Az eszményi az ön dolga, a való az enyém.” És a lelkész feleli: „A való ép annyira az én dolgom, mint az öné és az eszményi ép annyira az ön dolga, mint az enyém.”

Amikor a modern teizmus gyakorlati vallássá válik, ez abból a célból történik, hogy minden foglalkozásban az eszményt kell keresni és szolgálni. Bármely munkának, amelynek észszerű alapja van a létezésre, meg van a maga eszményi oldala és érdeke. A kézműves az ő iparában, a kereskedő üzletében, bármilyen hivatásos ember, munkás a munkában érezheti az inspirációit, hogy jobb, többetérő, finomabb szolgálatot tegyen. Az eszmény mindenért és mindenben benne kell, hogy legyen. „Uram! mit akarnál, hogy cselekedjem?” Az ember erkölcsi természete magában bírja a titokzatos feleletet! „Tedd a legjobbat!” A meghiusulás, a fájdalom keresztjének, a gonosz terhének, a bűnhődésnek ellenére, most tedd a legjobbat! Most tedd!

Ez erőfeszítést kíván. Látszólag nem kezdünk érdeklődni a dolgok iránt, amíg azok nem kívánnak erőfeszítést. De az élet titokzatos rendelkezése megkívánja ezt azért, hogy a legjobbat éljük s mindent elérjünk, amit érdemes elérni.

Egyik barátnőm az ő szép, hasznos és szükséges életének a virágkorában halt meg. Micsoda titokzatosság! A mi szűk, földi és véges ítéleteinknek minden törvénye sérelmet szenvedett ez eset által. És ő? Ő egyszerűen a legjobbat cselekedte, hogy szenvedéseiben a szomorúság és kiábrándulás fölé emelkedhessék, hogy a lehető legkevesebb terhet jelentse mások részére, hogy a lehető legszebb és reményteljesebb példát adja, bátor és türelmes legyen s másokat is arra segítsen. Egyszerűen a legjobbat csele-

kedte, mignem döntött a halál. Micsoda erőfeszítés, micsoda élet s micsoda vég! Egy hatalmas, dícsfényes, gyönyörű élet s egy szép, meggyőző, lelkesítő vég. Idő előtti végnek nevezzük. Honnan tudjuk ezt? A titokzatossága rajtunk felül áll, de annak dícsfénye és igazsága, szépsége és jósága, legalább részben, általunk is felfogható. Ezen van a hangsúly. Az életnek minden titokzatosság jelenvoltában és annak terhe alatt egy határozott és eszményi magatartást vett fel az ételle szemben. Ez a modern teista meggyőződése szerint az isteni tervezés, mely kinyilatkoztatta, hogy egy élet, mint olyan, gyönyörű véghez érkezett e földön.

Az élet titokzatosságának jelenvalóságában a modern teista evangéliuma: *tarts ki idealizmusod mellett, ragaszkodjál ahhoz, ami a legjobb és ha a titokzatosság meg is marad, barátságot kötöttél vele.* Az élet viharai megpróbálhatnak tövestől kitépni, de ha idealizmusod megmarad s ragaszkodik hozzá, a vihar csak meghajlíthat.

P. Bradley egy történetet mond el egy olaszországi Alpokban élő favágóról. „Ott álltam egyszer egy hegyi patakot bámulva az itáliai Alpokban s egy favágót pillantottam meg. Festői látvány volt. A favágók tönkökkel dolgoztak, amiket lecsusztattak a hegyoldalakon. Elnéztem, hogyan válogatta a tönköket. Én nem tudtam semmi külső különbséget tenni közöttük s végül megszólítottam, Mi van ezekkel a tönkökkel, hogy egyik részét ide teszi, a másik részét csúszni engedni. Tessék csak idenézni, mondotta ő. Nézze azt a tönköt. Az a völgyből való, a lankákról. Nem tépázta soha szél, vihar, fürgeteg, egyenesen nőtt fel, durva ágas-bogas csúccsal, nem kellett küzdenie. Ennélfogva itt tartjuk gyengébb minőségű deszkagyártás céljára. A törzse nagyon durva. De nézze ám ott azt a másik tönköt. Az a kőszítről jött, a hegyek tetejéről, olyan fából való, amely fennállott s szembenézett a természeti erővel, fáját csemete korától a viharok meghajtották, csavarták, s törték, a törzsnek küzdenie kellett, hogy fává nőjön s a küzdelem eredménye az, hogy finom tönköt ad, melyből elsőrangú deszka s a legjobb butor lesz, amit Itáliában készítenek“.¹ Milyen titokzatosság, hogy egy finomabb élettörzs kinőhet ugyabból az erőfeszítésből és nyomásból, amely elpusztítással fenyegeti meg! Valóban titokzatosság, de az eredmény isteni valami.

¹ The Liberal 1927.

Ha az élet a titokzatosság születése, a fájdalom a titokzatosság terhe. Annyira teher az emberi életen, hogy attól tartunk, szívtelennek tűnik fel, ha beszélni merészelünk róla egy (személyileg) kikapcsolódott módon. Csupán reményünk lehet arra, hogy a hitnek, a gondolkodásnak, a szívnek egy bizonyos határozott magatartást ajánlunk, magatartást, amely bátorságot kölcsönöz és amely a legtöbbet adja abból a kevés világosságból, amit korlátolt, véges ítéleteinkben bírunk.

Amidőn Pál kijelentette a Rómaiakhoz írott levelében, hogy „Az egész teremtet világ együtt nyög és vajudik a fájdalomban mostanáig“, egy borzalmas igazságot mondott. Nincs érző teremtmény, amely mentes lenne a fájdalomtól. Megjegyezzük, hogy még a Keresztény Tudományhoz tartozó barátaink sem mentesek.¹ Az mit sem változtat a tényen, ha a fájdalmat a halandó értelem hibájának tudjuk be. A tény az, hogy a fájdalom létezik. Tévedésnek, hibának tudni be, egy eszköz a gyógyítására, de ez nem fosztja meg a fájdalmat attól, hogy továbbra is tény maradjon.

A lélek valamelyes befolyást gyakorol némely fájdalomra; ez a tény ismeretes volt már a régiek előtt. Feltételezni azonban, hogy a lélek abszolút hatalmat gyakoroljon a fájdalom felett, nem egyéb, mint kettévágni az igazságot s egyik részét teljesen ignorálni. Azok, akik szenvednek, igenis tudatában vannak a fájdalomnak. Egy pillanat tapasztalatának meggyőző ereje nagyobb, mint egy éveken át feltételezett teoria.

Egy lelkész nagyon közel áll a fájdalom terhéhez. Ő személy szerint viszonylagosan szabad lehet tőle, mégis mindig kezeügyében van. Egy bizonyos ideig elnöke voltam az egyik városi kórház „Citizens Committee“ (városi polgárok bizottsága)-nak. Gyakran voltam a szenvedők között, hallottam a gyermekek vonagló sírását. Ismerem a fájdalom terhét. Jelenvalóságában az ajkaim lezáródnak, csak a rokonszenvem nyílik fel. Mégis, mikor csendben okoskodunk felette, egy kikapcsolódott szempontot kell vegyünk. Sok dolog van a fájdalom terhével kapcsolatban, amiben többé nem kellene hinnünk. Sok dolgot, a mi a fájdalom terhét növeli, ki kellene küszöbölnünk. A legjobb emberek egyike, kiket valaha

² Egy vallásos szekta Amerikában, mely tagadja a fizikai fájdalom létezését. Fájdalom csak a lélekben van, azt onnan kitanácsolás, vagy, ha úgy tetszik, autoszugeszció, imádkozás útján el lehet távolítani. Bővebben lásd Stefan Zweig: A lélek orvosai. Fordító.

ismertem, évekig szenvedett. Időről-időre hallottam a barátaitól: „Nem láthatom be, miért kell egy ily embernek úgy szenvednie.“ Nem sokkal ezelőtt egyik barátom elveszítette a feleségét egy kegyetlen betegség után. Az egyik barátja mondta nekem: „Nem érthetem, miért kellett ez embernek így megszenvednie!“ Mind-ezen állítások rég mult idők nézőpontját tükrözik vissza.

A fájdalmat, lett légyen az lelki vagy testi, úgy gondolták, mint büntetést. Visszafizetést jelentő értelemben következtettek rá. A modern teista megpróbálná megszabadítani a világot az ilyen ideáktól. Nem könnyű vállalkozás, mert az ily ideák bele-nevelődtek a lélekbe megszámlálhatatlan korszakon át. Minden fájdalomra úgy gondoltak, mint az isteni akarat bűnös megsértésével járó büntetésre. Az igazi probléma csak akkor keletkezett, amikor felfedezték: hogy bizonyos időben a rosszaknak jól ment dolguk és a jók szenvedtek. A bűnös útja lehetett nehéz, de az anyjái még nehezebb. A szenvedést azonban a valahol megtörtént rossz cselekedet bizonyítékának tételezték. „Az apák ették meg a savanyú egrest s a fiaknak foga vásott el benne.“ Mindez valóban nagy kérdés volt és a titokzatosság mélyült, mivel az állatok is szenvedtek fájdalmat és ők nem voltak felelősek az isteni akarat megsértéséért.

A fájdalom titokzatossága még velünk van, de az egész arculata megváltozott. A változás a fejlődéstan egyik felbecsülhetetlen áldása és egy mélyebb tudásunké az *éltető-erő* folyamatairól a modern világban. Soha sem szabadna, hogy a fájdalom újra úgy tűnjék fel, mint büntetés. Ma nem szabadna, hogy a kettő közti legcsekélyebb összeköttetésnek helye legyen a lelkünkben. Nem szabad soha mondanunk: „Mit tettem, hogy ennyire kell szenvednem?“ „Miért kell a barátomnak, ki a legjobb barátok, legjobb emberek egyike, ilyen rútul megbünhödni?“ „Miért vagyok én kivétel?“ Senki sem kivétel. Mindannyian egy emberi családba tartozunk, a törvények egyaránt vonatkoznak úgyszólván az egész érző családra. A fájdalom titokzatossága nem az enyém, vagy a tied, hanem az emberiségé.

A fejlődés alapelveinek nézőpontjából az egész idea, hogy a fájdalom büntetés, a fájdalom „gazdaságos érték“-ével helyettesítendő. A kifejezés nyersen műszakinak látszik és ha nekem valami sajátos fájdalmam lenne, valószínűleg nehéz volna felfedezni abban gazdaságos értéket. És mégis értékes, ha tudom azt, hogy a modern tudomány úgy fogja fel a fájdalmat, mint éltető produktumot, mely olyan specifikus, mint az öt érzék, olyan termé-

szetes, mint a látás vagy hallás. Az öt érzék; eredmény, melyet a felépítő életfolyamatok hoztak létre. Nemcsak célokká lettek, hanem egyszersmind a célok eszközévé is. H. W. Carr tanár szerint: „A fájdalom nem büntető; az öntudatnak egy formája, diszinktiv minőséggel és értékkel. Az érzésnek egy módja, gazdaságos működésre szánva, megkülönböztetett hasznossági céllal. A fájdalom titokzatossága a fejlődésben hívőnek nem azért van, hogy felfedezze létezésének miértjét, hanem csak hogy ismertesse gazdaságos értékét az adott esetekben.“

A fájdalom egy biológiai tényező, sajátos és határozott funkcióval az élő aktivitások keretében. Bizonyos időben büntetésnek nevezhetjük akkor, ha áthágtuk az élet törvényét vagy valaki más áthágta azt. De egy egész világot jelentő különbséget úgy venni, mint önkényes büntetést, melyet egy haragvó istenség mért a törvény áthágójára, vagy pedig úgy gondolni el, mint egy sajátos eredményt, mely természetesen és elkerülhetetlenül következik a természeti törvény keresztülviteléből. Valóban senkit sem lehet erkölcsileg elítélni bizonyos esetekben.

Egy egész világot jelentő különbség van a mi világfelfogásunkra nézve a fájdalom tanának a hagyományos teológiai tanítás és a tudományos tanítás szerinti hatásában. A teológiai tanítás elmondhatatlanul borzasztó volt, az önmaga okozta fájdalomban, melyet az ember lelkére borított. Iszonyatos szenvedéseket okozott az emberi lényeknek a világtörténelem folyamán, hogy ezáltal természetfeletti hatalmakat plakátirozzon. A fenkölt irodalom elmondja Jefte leányának vagy Iphigenének a megáldozását, mégis a fájdalom terhe ott van. Egy borzasztó és lázadó teher. A teológiai tanításban a fájdalom a bünt követő büntetés volt, továbbá az ártatlanra mért szenvedés, hogy ezáltal egy feltételezett bűn-teher elvételessék. A fájdalom titokzatosságának terhe megkétszereződött a fájdalom által, melyet az emberek egymásnak okoztak, nagy részben téves teológiai tanításból kifolyólag.

Az egész keresztény teológia ezen a tévedésen nyugodott. A munka és a gyermekhordozás fájdalma a Paradicsomban elkövetett bűnnek a büntetéseként tekintettek. Hosszú időn át az egyház ellenezte az érzéktelenítő szerek használatát a gyermekszülésnél, mert a fájdalom az asszonyra szabott a boldogság kertjében elkövetett bűnéért. Feltételezték, hogy az áthágás bűne átszáll a következő nemzedékekre, az egész emberiséget ellenséges viszonyba állítván Istennel. Semmi megváltás nem volt elképzelhető

egy megfelelő és igazságos fájdalom elszenvedése nélkül. Mintha az emberfaj önmaga nem tudott volna eleget szenvedni. Következésképpen az Istenfő második személyben kellett, hogy az emberek között éljen, magára vállalván a fájdalomnak egy olyan tapasztalatát, mely által elvehette az emberiség bűnének terhét. Csak így tudott az isteni igazság kielégülni. Csak így tudta a hívő keresztény Krisztus kárpótló halálának áldásait kisajátítani. Ki kell mondanunk, hogy a modern keresztény teista nem rokonszenvez a helyettes elégtétel hagyományos formájával.

Amilyen mértékben magunkénak mondjuk a modern vallás áldásait, olyan mértékben meghatározhatjuk magatartásunkat a fájdalom misztériumával szemben, a tudomány és a modern idealizmus inspirációin keresztül. A fájdalom egy szörnyű tény, egy nehéz és félelmetes tapasztalat, de terhe létezésének igazolása a dolgok természetéből kell, hogy folyjon. Miért olyan a dolgok természete, amilyen, ez a misztérium, a végtelenségek és egyetemes-ségek titokzatossága, a valóságoké, amelyek magukba foglalnak folyamatokat és célokat, miket véges értelemekkel megfejteni nem tudunk. Amit mi képesek vagyunk látni az, hogy a dolgok természete univerzális, ugyanaz minden és mindenki részére; hogy az élő folyamatokban, amelyek valahogyan kialakultak az érzékelés az első, fundamentális és lényeges az életre nézve. Érzékelés nélkül nem lehetett volna élet. Az érzékeléssel egy adottság kell, hogy járjon, úgy az örömet, mint a fájdalmat illetően. Az élet fölfelé való fejlődésében az érzékelés adottsága egy hatalmas lépést jelent fölfelé. Enélkül az emelkedés megszűnt volna. Vele megjelent az emberiség jövőbelátása a maga minden nemes eredményével és lehetőségével. Mindaz, ami benne van a lélekben, az életben, a jellemben és az intellektuális erőben az érzékelés adottságától függ, az érzékelés adottsága pedig magában foglalja a fájdalom megérzésének adottságát. Nem tudunk felfogni egy érző lényt, aki csak a gyönyört képes érzékelni. Amikor szenvedünk, a fájdalmat egy tiszta rossznak gondoljuk, de a tény, hogy ez minden érző élet egyetemes tapasztalata, azt mutatja, hogy a dolgok természete valamelyes célt kell, hogy szolgáljon.

A biológiai szükségesség a fájdalom számára kifejező módot talál a tesben s ennél fogva vannak fájdalom-pontok, amint vannak meleg-, hideg- és érintőfájdalom-pontok az ő sajátos, érző idegvégződésükkel, melyek speciális ingerekre felelnek. A fájdalom tehát egy pozitív ágens (képviselő), lényeges az életre és lényeges a lelki életre nézve. Minden, ami benne van a szellemi erő-

ben, lelkesedésben és intitucióban, az érzékelés adottságából függ. Azért van, hogy érezzünk gyönyörűségesen, fájdalmasan, örömteljesen és szomorúan. Ha áldás, hogy élünk s szomjuhozuk a tudást, igazságot, szépséget és jóságot, ha belülről megérezzük a dolgokat, amiket szem nem látott, fül nem hallott, mindezek mellett a fájdalom lehetősége nem lehet egészen rossz. Szimpátiával megáldott lényeket kifejleszteni tudni, testvériséget teremteni, képessé tenni az embert a szolgálatra, áldozatra, áldozathozatalra, önzetlenségre csak a megérzéssel bíró képesség alapján lehet. „A természetnek egy érintése az egész világot hasonlóvá teszi“. A fájdalomnak egy érintése minden embert testvérré avat.

Ezen szempontból egy bátor lélek az ő meggyőződését, hitét, reményét e megható sorokba öntötte:

„A világ kínjának kiáltása az Istenhez szállt:

Uram, vedd el a fájdalmat, —

Az árnyat, mely besötétíti soját kezed által alkotott eged,

A szoruló, csörgő láncot,

Mely körülfojtja a szívet: a terhet, mely ránehezedik a szárnyakra,
[mik magasba repülnek...]

Uram, vedd el a fájdalmat a világról, melyet te alkotál,

Hogy jobban szeressen tégedet!

Aztán így felelt az Úr a világ kiáltó-szavára:

Elvegyem a fájdalmat

S vele együtt a lélek hatalmát? Az elviselést,

Melyet erőssé tett az izzó feszültség?

El a könnyörületet, mely szívet szívvel egyesít

És áldoz fenségesen?

Elvesztenétek-e a hősokeket, kik máglyák mellől fehér tekintetet

[szegeznek az égre?]

Elvegyem-e a szeretetet, mely megvált egy áron s aztán nevet,

[hogyan elveszett az ár?]

Tudnátok-e nélkülözni életetekből azt, ami az enyémbe is beleömlik:

Krisztust a keresztjén?”¹

„Krisztust a keresztjén?” Jézus áll előttünk, mint az emberiségnek egy típusa. Szenvedéseiben a szenvedő emberiséget képviseli, ott van ő örökkéélőn az evangéliumokban, mint az emberi

¹ Névtelen: British Weekly.

érték bizonyágtétele egy magasztos lelki győzelemben. Ott van a lelki fájdalom a Getsemáné-kertben. A testi fájdalom a kereszten. Mindkettőt vállalja. Nem kesereg, nem neheztel, nem fanyar és nem szomorú. Imádkozik az atyához, hogy „bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekednek“. Ott van ő, megszemélyesítve a lélek fensőbbiségét. Az ő esete nem kivétel a fájdalom elszenvedésében. Miért volt ő kiszemelve? Miért nem érdemelt meg egy boldogabb életet? Ilyen kérdések nem ötlenek fel lelkünkben. Ő is alá volt rendelve az élet törvényeinek és a szenvedés küldetése útján találta, de ő győzött a szenvedésben és a szenvedés felett.

A modern teistának hite az, hogy a kereszt diadala és a szenvedés minden keresztje megéri azt, amibe kerül. Ez a hit konkluziója, de az ilyen hit a világosságnak egy sugarát vetíti a fájdalom misztériumára. Mindannyiunkban van krisztusi lélek, hogy teljes életté fejlődjék, amint volt a Názáreti emberben. És így meg kellene próbálnunk megtanulni mindazt, amit a kereszt tanít s el akar mondani. Lehet, hogy a mi részünkre az egy felelet a misztériumra; hogy a szenvedésen keresztül mi is lehetünk tökéletesek, erősek és gyöngék, irgalmasok, rokonszenvezők és igazságosak. Az a misztériumnak egy felelete s mégis egy felelete a világosságnak, amely azokhoz vezet, akik belsejébe, a szívébe néztek a misztériumnak. És mi milyen sokat tanulhatunk! Megtanulhatjuk, hogy ne időzzünk túl sokat ennél. Ne merüljünk bele önmagunk szánalmába. Hősnek kell lennünk önmagunkkal szemben. Továbbá éreztessük másokkal, hogy fájdalmukban megértjük. Meg kell próbálnunk kifejezni benső valónkat nem nyersen és arrogánsan, hanem jóságosan. Nem szabad bezárkóznunk saját szenvedésünkbe: meg kell próbálnunk kinyitni egy széles kaput, amelyen át meg tudunk látni más szenvedőt, ki mellettünk elhalad.

A pozitív magatartás a fájdalom misztériumával szemben; *úgy fogni fel, hogy méltányoljuk hajtóerejét a fejlődés kialakító folyamataiban, megértsük intő fontosságát, felbátorítsunk minden bölcs törekvést s ezáltal megakadályozzuk vagy könnyebbítsük a misztériumot, engedelmeskedjünk az élet törvényeinek, mint eszközöknek, melyek által kikerüljük azt; hogy viseljük a lehető legnagyobb bátorsággal és türelemmel, amikor jelentkezik, belátván, hogy ez egy természetes szükségesség s nem egy haragvó istenség szándékos és kegyetlen büntetése.* Továbbá, hogy rokonszenvezzünk minden szenvedővel, segítsük őket szenvedésük elviselésében.

A modern teista nincs úgy hangolva, hogy valami émelygős és kegyes szentimentalizmusba merüljön s megszabadítsa Istent a felelősségtől e tekintetben. A fájdalom terhe a világegyetemből jön elő, mint egy félelmetes és titokzatos szükségesség. Mivel ma meg tudjuk látni alkotó eredményeit, hitünk fennállhat, hogy a világegyetem igazolni fogja annak felelősségét, amint értelmünk annyira kitágul, hogy felfoghatja lényegét. Egy morális világegyetem magában foglalja valami ily természetű „messzi isteni esemény” ígéretét, mely felé az erkölcsi és szellemi emelkedés folyamatai haladnak. A fájdalom titokzatosságának a terhe a mi átfogó képességünkön kívül áll, mert benne van a végtelen Lényeg ösztönös ereje, némi világossággal mégis bírunk felőle. Ezzel a világossággal meghatározhatjuk lelki irányunkat, viselvén a terhet és segítvén másokat is viselni s meg tudjuk érezni, hogy rokonszenvnek kell lennie Isten szívében azért, amiért viselnünk kell azt.

Azt mondják, hogy a vallás után csak akkor vágyódunk, ha bajban vagyunk. Valami jelentőségteljesen igaz van e tényben. A fájdalom érzése megmozgat, hogy rokonszenvet és barátságot keressünk. Egymáshoz fordulunk és egymást segítjük, de a fájdalom terhe Istenhez is fordít, az ő rokonszenvéhez és a vele való közösséghez. Ez élményben semmi kicsinylendő és értéktelen dolog nincs. Ez inkább valami ösztönös és nemes dolog. Megnyertük, hogy segítségünkre legyen. Es így a közösség egy megnyugtató érzése fejlődik ki a szenvedő lelkek és a nagy Lélek között. A közösség ez értelmében a misztérium megvilágosodik.

*„Nem azért, mert Isten szereti a titokzatosságot,
A rajtunk felüli dolgokat addig nem tudjuk megismerni,
Amíg fenséges magasságukig nem nővünk
S a véges el nem éri a Végtelent.“¹*

IV.

Ha az életről úgy gondolkozunk, mint a misztérium születéséről, a fájdalomról, mint a misztérium terhéről: a rosszról úgy gondolkozhatunk, mint a misztérium sötétségéről.

A rossz egy gyászlepel a teremtett világon. Sötét színének lehetnek árnyalatai, a sötétség azonban mindig benne van. Fekete

¹ Savage: Világosság a felhőkön. 38 old.

árnya keresztül fekszi belső életünk és a nagy világ életét. Jelen van a misztérium és a misztérium sötétsége. Nem volt egyetlen filozófus sem, aki képes lett volna ez árnyékokat felemelni a földről.

Az emberi lélek idealizmusa azonban küzdött a sötétség ellen, hogy reménységével áthatoljon rajta és hogy hite által elűzze. Ahogy valaki visszatekint a hosszú százados küzdelemre, kényszerítve van meglátni, hogy a titokzatosság ezen sötétsége; az erkölcsi konfliktusok e rendszertelensége emberi világunkban, magából a világegyetemből emelkedett ki. A legmegriasztóbb és leggyőzedelmesebb állítása e ténynek Ezsaiás szavaiból tűnik ki, XLV, 7.: „Ki a világosságot alkotom és a sötétséget teremtem, ki békességet szerzek és gonoszt teremtek; én vagyok az Úr, aki mindezt cselekszem!”

A morális egysége a világegyetemnek sohasem volt jobban kifejezve. Titokzatosság ez, de benne foglalva a dolgok természetében, sőt a morális élet való természetében is. E sugalmazásnak vonalán vagy egy lehetséges rés a titokzatosságba, rés a világosság sugara számára.

A régiek feltételezték, hogy léteztek gonosz istenek, ördögök, rosszindulatú szellemek és egy ellenséges betörés a földre és ezek a világot téves irányba vezették. A bűnbeesés mithosza elmondja nekünk, hogy Isten megteremtette Ádámot és Évát s mint erkölcsi gyermekeket az életnek olyan körülményei közé helyezte, hol az első nevetséges megkísértésben bűnre kárhoztattak; aztán meglepődött és haragos lett, amikor bűnöztek és megátkozták őket s utódaikat egy örökké tartó átokkal. Az ilyen feltevések gyerekesek. Könnyű volt velük elindulni, de vajjon hová vezetnek!?

Egy felvilágosult teológia ama tény elismeréséből kell, hogy kiinduljon, hogy az ember erkölcsi természete Istentől adódott. Az erkölcsi szabadság szükségessége Istentől adott. A dolgok morális természete olyan, hogy egyáltalán nem lehet azon erkölcsi jellemnek isteni jelentősége, amelyiket nem a rosszal való küzdelem keresztül nyertünk el. Az evangélium íróinak ez a gondolat foroghatott fejükben, mikor azt mondták: hogy Jézus megkísértett, mint ahogyan mi megkísértetünk. A morális szabadság szükségessége a végső titokzatosság. Semmiféle emberi bölcsesség nem tudja előzni az abban foglalt árnyékokat (rosszat), de az emberi léleknek van egy Istentől nyert tehetsége az erkölcsi idealizmusra, mely áthatol ezen hittel, reménységgel és lelkesedéssel.

A fejlődés szempontjából a misztérium egész arculata megváltozik. A régi teológia helytelenül volt megalapozva a bűnbe-

esésen; az új teológia a felemelkedésen alapult. Az ember kiemelkedése a huszadik század hitének sarkköve. Ennek a hitnek szempontjából megláthatjuk, hogy a rossz jelen van azért, hogy magunk mögött hagyjuk, legyőzzük. A vallás nekünk ma harcos lelket kell, hogy kölcsönözzön. Inspirálnia kell bennünket az erkölcsi győzelemre úgy önmagunkban, mint a világban. Ameddig csak élünk, sorsunk a küzdelem. S e küzdelemben győznünk kell. Nincs reménytelen csatavesztés. Ha elesünk, bármikor talpra tudunk állni s előre mozdulni. Minden győzelem megoldja a közvetlen kérdést és egy fénysugarat vetít a végső misztérium felé. Minden győzelem sokat érő s e tény dicsfényében a misztérium árnyéka fogyni kezd.

Hogyha ez állítások valamelyikénél hosszasan időzünk, kézzelfoghatóvá lesz, hogy a modern teista evolúcionista. A nagy természet világegyeteméből e kis bolygón a teremtés folyamata az ember megjelenéséhez vezetett, ahhoz a lényhez, aki felismeri, hogy van jó és rossz s kinek isteni tehetsége van arra, hogy hívő és hitetlen legyen. Egy modern teistának lehetetlen elgondolni, hogy Isten meglepődött és haragra gerjedt, amikor az erkölcsi rossz megjelent. Lehetetlen elgondolni, hogy Isten megátkozhatta a bűnös embert s a törvény és rend világegyetében alávetette őt büntetéseknek, mint elkerülhetetlen következményeknek. Szenvedtetni őt pusztán büntetésből? Nem, hisz etikai szempontból ez hiábavaló, inkább tanítani s rászorítani kellene, hogy tegye magáévá a tapasztalat tanulságait s ezáltal vezetni őt tovább és vinni fölfelé.

Ilyenformán poláris különbség van a történelmi kereszténység teológiája és a modern teista teológiája között. Az első szerint a dorgálás az erkölcsi fogyatékosra vonatkozó büntetések voltak és Isten bűnért való haragjának kiöntését jelentették. A második szerint pedig a büntetések elkerülhetetlen következmények s az isteni cél kinyilatkoztatását jelentik. Azt, hogy az embernek fel kell emelkednie az Isten lényéről alkotott tudásig azáltal, hogy megtanulja mi az Isteniség, azaz, a Jóság s miképpen lehet azt győztessé tenni.

A rossz titokzatosságának sötétségét nem lehet elűzni pusztán ignorálással. Senkit se tévesszen meg a mult vagy a modern gondolkodás valamely álbölcselkedése, amely feltételezi, hogy a rossz az agy illúziója. Sohasem volt s jelenleg sincsen egyetlen kielégítő filozófia sem, amelyik így ki tudja magyarázni a rossz tényét a világból. Megjegyzendő, hogy azok között, akik panaszkodnak a

rosszra, kevesen vannak olyanok, akik próbálják is megszabadítani a földet annak terhétől.

A modern teizmus foglalkozik a rossz misztériumával és ezt nem úgy fogja fel, mint önkényes és szándékos rosszat, hanem, mint a dolgok univerzális természetének misztériumát. Lehetetlen elképzelnünk egy világot, amelyben kettő meg kettő egyenlő öttel, két hegy létezhetik egy köztük elterülő völgy nélkül, vagy amelyben egy igazságos jellemet ki lehet alakítani erkölcsi szabadság nélkül. Az egyetlen bűnnélküliség, amelynek valami erkölcsi jelentősége lehet, az az állapot, amely valóságos győzelmet mutat a rossz felett.

Ha feltételezzük, hogy Jézus természetfeletti jellemmel bírt, az ő győzelme szinpadi és lényegtelen a mi emberi tapasztalatainkra nézve. Mint embernek magának a győzelme azonban telve van lényeggel. Bűn nélkül valóságának dogmája nem foglalhat helyet a modern teizmusban, részben azért, mert dogma, részben pedig, mert ha igaz, nem lehet semmi etikai jelentősége. A meghatározó dolog az evangéliumok elbeszélésében az, hogy amint jelleme előtűnik az evangéliumi történetben, lelkileg és erkölcsileg legyőzhetetlenné válik. Páratlanná válik az ő küldetésében. Bizonyosságot tesz az igazságról. Nem hajlik semmi kísértésre, mert ura önmagának és küldetésének. Az egész történeten keresztül emberileg rokonszenves és bátorító, csak a kétszínűség és a követelődzés iránt gyúl haragra. Megjegyzésre méltó, hogy Jézus főleg nem a bűn megbélyegzője. Ő az élet hirdetője. „Azért jöttem, hogy életek legyen, hogy teljes életek legyen.”

A modern teista lelke újra megbizonyosodik e gondolat által, hogy az ember a kísértések feletti erkölcsi konfliktusokon át egyenesen ehhez az győzelemhez jut, ez az út pedig a teljes élethez vezet. Mindenki ezen az úton jár. Néha borzasztó, félelmetes az út. A misztérium sötétsége! A misztérium feketesége! Csak akkor lehet hitünk, hogy az ember végső győzelem célja felé közeledhetik, amikor felülemelkedett tárgyilagossággal szemléljük azt. Jó olykor e nézőpontot felvenni, mert ez élesíti azt a határozott magatartást, amelyet az emberi léleknek feltétlenül fel kell vennie.

Miért olyan a dolgok természete a milyen? Miért teremtett Isten oly emberiséget, melynek keresztül kell mennie hibákon, szenvedéseken, bűnös és tudatlan gyengeségeken? Ez igazságos? Nem igazságos, ha Isten elrendezte a körülményeket s aztán megátkozta az embert, mert hajlott azok szerint. De igazságos, ha ez az egyetlen elképzelhető út, amelyen erkölcsi értékkel bíró lelkek

alakulhatnak ki. Igazságos, ha ő javít, nem haraggal, hanem szeretettel; ha élettörvényei azt a jót tűzhetik ki célul, amely felé a teremtés folyamata törekszik. Igazságos, ha a cél oly istenien értékékes, hogy az ár, amibe kerül, igazolható. És a nagy, győzedelmes lelkekben az ár igazoltnak látszik. Az ily fajta megfigyelések legalább alapot adnak a bizalomra, hogy a dolgok természete végső morális jelentőséggel bír. A teremtés morális törekvése egy erkölcsi cél-tudatosság irányítása alatt áll. Minden egyéni élet benne van, része ennek s jelentőssé válhat e cél szolgálatában.

Úgy tűnik fel, hogy a dolgok Isten-berendezte természetében mindennek meg van az ára, mindenért meg kell fizetni. Mindkettő Isten és ember, úgy tetszik, alá van rendelve az ár alapelveinek. Erkölcsi összhangot csak erkölcsi törekvés, küzdelem, fájdalom és szenvedés árán tudunk megalapozni. Meglátni, hogy az erkölcsi győzelmet egy dícsfény veszi körül, nem egyéb, mint az észszerűségnek egy vonalát vezetni keresztül a dolgok természetének a revelációján.

Modern teizmusban soha sincs helye a gondolatnak, hogy az erkölcsi tökéletlenség egy lényegileg rossz természetnek a leleplezése vagy feltárása. Amikor az ember egyéni akaratán keresztül bűnözik nem mutatja, hogy az ő akarata lényegileg rossz. Nem mutatja egy lényegileg rossz alapelv győzelmét a dolgok természetében. Azt mutatja, hogy az erkölcsi törvények fenállanak, hogy a kihívás hiábavaló volt, hogy az ember egy tanulságot nyert lelki lényének a törvényeiben. Mindig azt látjuk, hogy a rossz mögöttünk maradt, mikor erkölcsi erő és belelátás gyarapodásáról van szó; és így valaki következtethet arra, hogy amint a sötétség eltűnik, ahová világosság hatol, úgy a rossz eltűnik onnan, ahová a jóság hatol.

A dolgok morális természetének az elmélete, azaz, az ember morális természetének az elmélete, szembeállít bennünket az életben a gyakorlati választással, mely világos és egyszerű. A helytelen felé hajló adottságunkon uralkodnunk kell a helyes felé hajló adottságunkkal. A választás egyszerű: önuralom vagy annak hiánya, élet vagy halál, győzelem vagy elbukás. Egész lényünkben háború van. Az erők örök harca vagyunk. Egyik része fölfelé taszít, a másik lefelé húz. Bennünk önző ösztönös erő van megkapni, amit akarunk s menekülni az erőfeszítéssel, áldozathozattal járó ár elől. Mindenki így van. Mit kell tennünk? Megnyerni a háborút! A modern teizmus rámutat arra, hogy biztonságunk

csak e pozitív magatartásban van az önmagunkban és a világban létező rossz tényével szemben. Önmagunk rossz természete fölé kell kerekednünk és életügyünk egy részévé kell tennünk, hogy kiségsük a világot a rosszból. A végső misztérium felettünk lebeg, de mindig akad kézenfekvő eredmény, amely némi világosgot vet arra. A sajátos rossz jelentkezett, hogy legyőzessék. Nem lehetünk semlegesek vagy panaszkodók, pártatlanok vagy közömbösek. Be kell soroztatnunk a rossz elleni hadjáratba. Judás eladta a barátját. Az ily dolgok gyűlöletesek. Nagy lelkek és nagy szívek az állatok szintjére süllyednek le. Ezek iszonyatosak. Hogy az erősek néha kizsákmányolják a gyengéket, a nagy háború felmérhetetlen szenvedést jelent az emberiségre, újra gyűlöletes.

A rossz egy borzató tény. Nem kellene azt gyanítanunk, hogy kevesebb, mint amennyinek látszik. Mérhetetlenül nagyobb, mint ahogy bárki el tudja képzelni. Egy fenyegetés, baleset lehetőség mindig fennforog. A rombolási ösztön az étvágyon, önzésen, a kapzsiság kéjes öröme, egy életrekiható megbánást előidéző szó kiejtésén és cselekedet végrehajtásán keresztül, jelentkezik.

A rossz ösztönével meg kell küzdenünk. Le kell, hogy győzzük. A nyílt mezőn kell találkozoznunk vele s a küzdelmet a végsőkig kell vinnünk. De nem mindig. Néha jobb, ha elkerüljük vagy elhárítjuk, elmenekülünk tőle, ha lehetséges, azáltal, hogy egyébre gondolunk vagy más valamit cselekszünk. Jó, ha nem becsüljük túl sokra erőinket, mert sem azokat, sem ellenálló képességünket nem ismerjük s nem tehetjük, hogy tréfát űzzünk a kísértéssel. Az ifjú korban fordul elő, hogy a harcot gyakran veszítjük vagy nyerjük. A fiatalság ismeri a rossz tényét és veszélyét, de azokat nem a pesszimizmusért, hanem az optimizmusért kellene ismernie. Amikor az ifjúság azt mondja „ez helytelen“, nemcsak kijelenti, hanem ösztönösen érzi, hogy a helytelen ellen küzdenie kellene. Eszébe kell jusson, hogy nemcsak a rossz van a természetünkben, hanem az ösztön is, melynek segítségével megküzdünk azzal s hogy az ösztön valóban egy fundamentális tény ránk nézve. Az erkölcsi ösztön; győzni a harcban ugyancsak az univerzumból tünt elő és e harcot vívó nagy lelkek mutatják nekünk annak pártatlan jelentőségét. Hogy mondotta-e Lincoln a rabszolgaság intézményére: „ezt a dolgot szétzúzom“, történeti hitelessége a látszat szerint kétséges, de ez az, amit mondania kell mindenkinek, bármely rossz intézmény fennállása esetén.

Amíg élünk, sorsunk a küzdelem. Nincs leváltás e harcban. Amíg csak élünk hatalmunk, adottságunk és célunk arra valók,

hogy győzzünk. Kerekedj a rossz fölé, nyomd el, vagy lökd félre. Minden győzelem megoldja a közvetlen kérdést és a misztérium végső megoldásának útjára vezet. A végső misztérium a Láthatatlanban van írva: „Én alkotom a világosságot s teremtem a sötétséget. Békességet szerzek s teremtem a gonoszt. Én vagyok az Úr, ki mindezeket cselekszem.“ Mikor ez a teremtő céltudatosság megérint bennünket, ez ijesztő árnyéka a titokzatosságnak, de mikor önmagunk, vagy a világ felett győzünk, az árnyék csökkenni kezd. Ott van a bátorításnak igéje: „A győző mindent örökségül fog bírni“. A helyest kell választanunk. Fölfelé kell indulnunk, jellemeinket fejlesztenünk s mindent oda kell adnunk a törekvésben és az áldozathozatalban. A nagy életek példája kell, hogy inspiráljon, az igazságról kell tanúbizonyságot tennünk. „A győző mindent örökségül fog bírni.“ A misztérium megmarad, de az isteni cél keresztül kezd világítani rajta.

V.

A halált úgy gondolhatjuk el, mint az állandó misztériumot. Jézus az elbeszélés szerint e szavakkal utalt a világ fennálló rendjének végére: „Arról az óráról senki sem tud.“ Így gondolt a világ a halál órájára, eljövételének titokzatosságára, „arról az óráról senki sem tud“.

*„A falevelek hullásának meg van az ideje,
A virágok is elhervadnak, ha rájuk lehel az északi szél,
S megállanak a csillagok is... minden, de
Minden évszak oh Halál a tied!*

*Ismerjük a holdak fogyása idejét
S mikor a nyári madarak messzi földekről átszelik a nagy vizeket,
Mikor az ősz színtengere megérinti az arany csúcsokat...
De ki tanít meg arra, hogy mikorra várjunk tégedet!“¹*

A halál órájának misztériuma csak egy az ő félelmetes arculatának vonásai közül. A zsidókhöz írott levél írója utal erre, mikor azt mondja: „vannak, kik a halál félelme által egész életükön annak kényszerre alá tartoznak.“ Sokan voltak és vannak ma

¹ Ismeretlen szerzőtől.

is e félelem kényszere alatt. J. Taylor kijelentette, hogy „a világ minden gonoszsága között, melyeket a rossz jellemvonásaiként ismerünk, a halál a legártatlanabban viseli ezt a vádat.“ Ez bátor kijelentés volt az ő korában. A modern világban E. R. Sill ugyanennek a véleménynek adott gyönyörű kifejezést:

*„Mi lenne, ha egy reggel, mikor a csillagok a láthatárra hullnak,
A pirkadat fehéredik és tisztul keleten,
Idegen béke és nyugalom szállna fölém
Egy kegyes Lélekből, ki közel áll hozzám.*

*És én elmondanám, ahogy mellettem áll ott:
E bolygó nekünk szép s a szívünkhöz nőtt,
Amint naponkint tengere és szárazföldje fényen és árnyon át
Hűségesen forog azurkék légkörben.*

*Aldott itt az élet, van szeretet, szolgálat,
Igazságkeresés s tiszta barátság, ami drága,
De ne maradj itt Lélek! A földnek van egy rombolója:
A halál; menekülj, különben téged is itt talál!*

*S mi lenne aztán, ha míg ragyog a reggel
S moccan a szilfán a nyár-lehelet:
Sötéten rám nevetne e kedves Lélek
S megfogva kezem, mondaná: Halál a nevem.“*

Miért van az, hogy oly sok ember képtelen ma úgy gondolni a „halál angyalára“-ra, mint az „élet angyalá“-nak egy szép barátjára? Miért? Mert még mindig a régi félelem kötelékében vannak, melyet régen tul kellett volna nőjjenek, mint hamis félelmet valamitől, ami utálatos csontváz formában, vigyorgó pofával, sarlót vagy dárdát forgatva, átkot szór a földre, utcán fel, utcán le, keresi áldozatait. A halál, az utolsó, legnagyobb, leggyőzhetetlen ellensége a szíveknek és az otthonoknak.

Igazában, a halál misztériumát meg kellene szabadítani ez elavult hamis képzelgésektől. Ha valaki ahhoz ragaszkodik, hogy mi nem tudunk semmivel sem többet a halál bekövetkezéséről, mint a ókori világ, azt felelhetjük, hogy ez azért van, mert többet tudunk az életről, tisztábban gondolkozunk a halálról, el tudunk oszlatni minden kitalálást, amely félelmet támaszt bennünk, elgondolunk reményteljes és vonzó valószínűséget, nyugodtan és

széles alapokon okoskodunk róla, amint ezt az élet más misztériumaival is tesszük.

Az a vélemény, hogy a halál, mint a természeti törvényen kívül levő valami jött be a világba, mint az ember bűnéért való büntetés, egyike a mult hamis képzelgéseinek. A halál a világban volt, jóval az ember vékezése előtt. Úgy tűnik fel, hogy épannyira része az isteni rendnek, mint az élet.

Egy másik téves képzelgés, úgy venni a halál jöttét, mint egy könyörtelen csapást, mint az ember fő ellenségének győzelmét, mint végső megerősítését annak, hogy az élet egy tragédia.

A mult poétái közül kevesen emelkedtek ki a kezdetleges alaphangból.

*„Oh, amikor érintem az idő legtávolibb peremét,
Egy kegyesebb vigasz lesz jelen.
Mégfagyasztja lelkem legbensejét, ha rá gondolok
A félelmetes órára, mikor életem véget ér.“*

Mennyire különböző egy unitárius quakernek, Whittiernek a gondolata:

*„Igy a csendes tenger mellett
Várom az elrejtett evezőt;
Semmi bánatom nem jöhet Tőle,
Sem a szárazon, sem a tengeren.“*

A hátrahagyottak részére, a kedves halála lehet egy kien-gesztelhetetlen csapás, de a halottra kimondhatná bizton, hogy csapás? Még az ókori világban Seneca felemelte tiltó szavát: „el-hamarkodott dolog lenne elítélni valamit, amit nem tudunk meg-érteni“.

Ugyancsak az ókori világból jön egy tiltakozás a temetés félelme ellen. A test a földnek adatik át, de mint Socrates kijelentette: „a lélek nincsen ott“ „Barátaim, nem idegen-e, azok után, amiket mondtam meggyőzésekre, hogy én a boldogok társaságába megyek: ha ti még azt gondoljátok, hogy ez a test Socrates? Temessétek el élettelen testemet, hová akarjátok, de ne gyászolják meg azt Socratesként“.

Úgyszintén el kellene törölnünk a félelmet, hogy a halál pillanata a fájdalom egy tapasztalata, egy borzasztó jelenléttel való küzdelem. A bizonyíték azt látszik mutatni, hogy a halál ta-

pasztalata valóban fájdalomnélküli. Emberek, akik közel voltak a halálhoz, mondják, hogy érzésük nem volt fájdalmas. A fájdalom a halál előtt jön. A fájdalom a betegség vagy sebesülés velejárója, de amikor a kérdés végül eldöntetik, maga a halál tapasztalata érzékelhetetlennek tűnik fel a fizikai érzékelések szempontjából. Valószínűbb, hogy egyáltalán semmi sincs. Egy csendes elalvás vagy kibékítő valami, mint édes megszabadulás.

*„Halottnak hittük, mikor aludt,
Alvónak, amikor meghalt.“*

Vannak esetek, mikor az idő előtti halál titokzatossága lesújtó. A kis gyermekek halála, a fiatal embereké, leányoké, férjeké és apáké, feleségeké és anyáké, kik hátrahagyják a gondoskodás szomorú terhét és felelősségét. Miért engedi meg ezt az Isten? A modern teistának nem jut eszébe, hogy ilyenformán tegye fel a kérdést. A halál nem valami, ami meg van engedve s mintha valamilyen út lenne a közbelépésre, ami megakadályozhatná. Minden, amit az élet vagy a halál jelent, a lét univerzális törvényei alatt áll, az idő előtti halál misztériuma a dolgok természetének a misztériumában van, a végtelen folyamatok misztériumában, melyek az életet magukba foglalják.

A modern teista hangsúlyozhatja azt a körülményt, hogy a misztériuma valóban egyike az élet misztériumainak. Az élet és nem a halál, amin van a hangsúly; minthogy a testi erők megroggyannak a korról s a szerkezet lejár: a test úgy látszik ösztönösen törekszik a halál felé. Jól esik, mint egy elalvás. Ismerünk ilyen eseteket és azt mondjuk, hogy természetesekek, szépek és univerzálisak lehetnének; valóban még sem univerzálisak. Titokzatosság rejlik az idő előtti halálban, úgy, mint magában a halálban. Van idő, amikor valaki nem tud beszélni jelenlétében, mert az elmondhatatlanul szomorú. Csak megállhat mellette rokonszenvvel és megértéssel. Kis lánya halála feletti fájdalmában mondotta Lowell:

*„Vigasztalj, ha akarsz; el tudom szívelni;
Hisz az egy jóakaratóú alamizsnája a kebelnek;
De Ádám korától le minden ékes beszéd
Meghagyta a halált halálnak.“*

A modern tudomány és a modern filozófiák idealizmusa egy lelki forradalmat idézett elő, mind az élet, mind a halál gondola-

tában. És mint a többi misztériumokkal, tovább haladhatunk, tárgyilagos magatartással a halál misztériuma felé. Titokzatossága bármely pillanatban szomorúsággal tölthet el bennünket, de jó, ha néha időt veszünk s medítálunk felette, hogy sorompóba állíthassuk idevonatkozó legészszerűbb hitünket.

VI.

Úgy tapasztaltam, hogy amikor az emberek szabadon gondolkoznak arról, ami nekik igaznak tetszik, szembe néznek a halál misztériumával, intelligens élet-értékelésük mértéke szerint. Ha valaki helyesen gondolkozik az életről, valószínűleg helyesen gondolkozik a halálról is. Ha az életnek kevés belső értéke van, valami olcsó és átmeneti dolognak gondoljuk. Ahol nincsenek magas ideálok, nincsenek gondolatok az élet magasabb lehetőségeiről, nincsenek gondolatok az emberiség transzcendens dicsfényéről, a természetes konklúzió az, hogy ez a hiábavaló dolog megérdemli a véget. Emlékszem, ez volt egy ember véleménye, aki meg akart győzni arról, hogy „az emberi természet a leghitványabb dolog a földön“. Elképzelem, hogy a Prédikátor könyvének írója valami ehhez hasonló ideát forgatott a fejében, amikor azt írta, hogy „az ember nem fennebbvaló az okatlan állatoknál; amint meghal az egyik, úgy meghal a másik“.

Ha, azonban, másfelől valaki nagyszerűséget lát az ember erkölcsi természetében még akkor is, mikor az élet egy tragédia; ha valaki méltányolja és lelkileg értékeli az emberi erők isteni minőségét, amelyek keresik a kifejezést, hogy küzdjenek s győzelmesen emelkedjenek ki, ha valaki fel tudja mérni, együgyűen bár, az ember lelki természetének fenséges voltát, szépségét, ígéretét, csodáját még a legalázatosabb formában is: akkor majdnem lehetetlen lesz ellenállni a konklúciónak, hogy az nem vége a létnek, csak egy esemény az életben, a halál van az életnek s nem az élet a halálnak isteni rendjében. Amikor érezzük a jelentőségét az élet ezen kvalitásainak, melyeket ösztönösen becsben tartunk és tisztelünk, akkor ezek az örökké tartó kvalitások színében tűnnek fel előttünk, halhatatlan értékkel és érezzük, hogy természetesen és gyönyörűen vonulnak át a halál eseményén, mintegy továbbfolytatva az élet misztériumát.

Megfigyeltem bizonyos emberek baráti körét, amint meggyeztek az egyikük halhatatlan kvalitása felől, kinek kivételes

személyi tehetsége és jelentőségteljes élete volt. A társaság néhány tagja nyíltan tagadta az élet sírontuli folytatását, de a megsemmisülése egy oly lénynek, mint a barátjuk volt, értelmük megsértésének tűnt volna fel. Hiszem, hogy ez ösztönös erkölcsi ítéletekben, a lélek hívatását illetőleg, nagy jelentőségű út vezet a való igazsághoz.

A modern teista nagy fontosságot tulajdonít ez úgynevezhető örök-értékű ítéleteknek. Eljött az idő, mikor az élet transzcendens titokzatosságai uralni tudják a halál misztériuma iránti fogékonyágunkat. Az élet a legfőbb dolog. A lelki élet az életnek legfőbb oldala. Az, hogy a világegyetemben emberi lények tűnhettek elő a teremtésnek egy fenséges ténye. Lelki fontossága olyan nagy, hogy át kell hatoljon a halál misztériumán és újra értelmezze a halált, nem mint az élet végét, hanem mint eseményt az életben, melyen keresztül az élet folytatja a maga útját.

Azaz, a halál misztériumához egy kérdőjelt teszünk, mint az új év első napjához, hogy jelképezze az ismeretlen misztériumát. A halál misztériuma nem egyéb, mint az ismeretlen misztériumának egy arcmása, az élet folytatólagos misztériuma az ismeretlenben.

B. White ezt a misztériumot gyönyörűen sejteti egy szonettben :

*„Titokzatos éjjel! Nem remegett-e meg bájos lényed
Világos s kék tündöklő égboltozatától
Ős szülők, megismerve léged
Az isteni jelentésből s hallotta neved?*

*Am az átvilágított harmat leple alatt,
Mégfürödvén a nagy, lehanyatló láng sugaraiban,
Az ég vendéglátó gazdájával jött Hesperus
És lám! a teremtés kitágult az ember szemében.*

*Ki gondolhatott oly sötétet elrejtve
Sugaraiban oh Nap! vagy ki találhatta volna ki
Míg jű, sarj s bogár ki nem nyilatkozott,
Hogy megszámlálhatatlan test felől vakká tettél minket.
Miért menekülünk hát a haláltól félő küzdelemmel?
Ha a világosság így meg tudott csalni, miért ne tenné ezt az
[élet is?]*

Nappal csupán egy világot láthatunk, de éjszaka, ha eltűnik

a nap, megszámlálhatatlan világ jön elénk s a költő érzi, hogy az élet világossága szintén sokat takar abból, ami mögötte fekszik.

A modern teista érzi, hogy nemcsak törvényes, hanem szükséges bizonyos észszerű magyarázat által nyomon követni (azt), ami az ember lelki természetében erkölcsi implikációnak látszik. Egy ókori költő mondta: „Isten az embert halhatatlannak teremtette“. A fejlődés tanulságos elméletében a tudomány mérhetetlenül sokat segített nekünk, a halál misztériumába való belelátás által. Az élet távoli kezdeteitől folytonos haladás létezett a lelki ember felé, az élet feletti lelki-uralom felé. Az emberiségnek magasztos jelentősége van ebből a szempontból. Erőfeszítésének és küzdelmének történelme; kiemelkedni a tudatlanságból és gyöngeségből, transzcendes lényeggel bír. Hajlandók vagyunk úgy magyarázni az emberi életet, mint betetőző alkalmat a lelki növésre, fejlődésre, megvalósításra a lelki lehetőségeknek a betöltésére az egész emberiségben.

Az egyéni életben azonban az alkalom nem megfelelő s éppen ezért az egyéni küzdelemben nyer erkölcsi és lelki jelentőséget. Az élet földi határai között idő csupán a kezdésre van. Nincs megfelelő alkalom a lelki növésre. Az egyéni erkölcsi természet azonban feltételez fontos megvalósításokat (eredményeket), amelyeket fokozatosan el tud érni, azután haladván még további eredmények felé. Az emberi lélek erkölcsi kényszer alatt van, hogy a tökéletességet keresse. De megfelelő alkalom nélkül, a lelki eredményt illetőleg miféle észszerű cél képzelhető el, mely előhozta e lélek-életet olyan kozmikus és emberi áron, olyan egyéni küzdelem árán, oly sok akadállyal, terhekkal, gyöngeséggel és tudatlansággal?

A fejlődés alapelvének szempontjából a halál természetesen csak egy eseménynek látszik az ember lelki természetének fokozatos fejlődésében. J. Fisketől hallottam egyszer, hogy ő hitt a lélek halhatatlanságában, „nem mintha elfogadta volna a tudomány bebizonyítható igazságait, hanem mint a hit páratlan cselekedetét Isten világának észszerűségében.“ „Ily hit nélkül állandó intellektuális konfuzióba esünk.“ Az erkölcsi idealizmus szempontjából tehát bátorítást nyerünk, hogy lássuk, hogy a halálban magában nincs lényeges misztérium; az az élet természetes rendjében van. Az természetes jelenség. Ez az a hely, hol a világegyetem reánk erőszakolja a tényt, hogy céljai az életre vonatkozólag, túl esnek véges felfogásunkon; célok, melyeket megközelíthetünk

megértésben egy észszerű hit által, mely belső életünk erkölcsi implikációin alapszik.

Szomorúságaink nem befolyásolhatnak, hogy a halálban mást lássunk, mint egy tökéletesen természetes jelenséget. Vallásos hitünk kiegészíthet annak megérzésében, hogy benne vannak a világegyetem céljai.

*„Keserves annak, aki so'sem látja
A csillagokat a világítani ciprus fái között;
Ki reménytelenül hantolja el halottját,
S nem látja a felhasadó nappalt,
Amint keresztül vibrál a gyászos márványon:
Ki nem tanulta meg a hit óráiban
Az igazságot, mely beavat s megéretteti az ismeretlent:
Hogy az Élet mindig ura a halálnak,
S a szeretet nem veszítheti el, ami az övé.“¹*

VII.

A modern teista következtetése, hogy az ember lelke természeténél fogva halhatatlan, magában hordja az értelemnek bizonyos pozitív és támogató magatartását. Az emberek nagy többsége, kik komolyan veszik vallásukat, húsvétkor mély hálával telten mennek a templomba. Számtalan emberben, ki nagyon csekély figyelmet fordít lelki életére, nap-nap után benne van a belső élet mély izgalma. Amikor húsvét jön, egy határozott érintést éreznek, azt, hogy az valami mélységesen fontosat jelent s készek, hogy hatása alá kerüljenek. Érzik, hogy a húsvét valami-kép benne van a legéltetőbb dolgokban. És ezért örvend világszerte az emberek rokonszenvének. Visszatükrözni látszik mély fontosságát az életről való felfogásainknak, eszményeinknek s lelkesedéseinknek. A puszta megsejtése annak, hogy mi az éltető erőknak örök értéket tudunk adni, mély behatást gyakorol minden élet-értékelésünkre.

Megközelíthetjük ennek a befolyásnak jelentőségét azzal a megfigyeléssel, hogy az magában foglalja a rövidebb vagy hosszabb ideig tartó (efémer és permanens) életfelfogások s értékek között azon dolgokat, melyeket legtöbbször becsülünk.

¹ Whittier költeményei. 288 old.

Az életnek feltétlenül vége van néhány rövid év alatt. A kisgyermek, kinek nem volt alkalma, hogy lelki személyiséggé fejlődjék, a sokat ígérő ifjú nyilvánvaló adottságokkal, az érett korban levő ember, részben kinyilvánított tehetségekkel, a tapasztalt öreg, ki állandóan szemlélődik, hogy mit lehetne tenni, ha újra lehetne kezdeni az életet a tapasztalat bölcsességével; vajjon oda jut-e, hogy mindennek vége, befejeztetett, bár alig kezdődött, tekintet nélkül az évek számára? Ha mindez igaz, akkor mindannak, mit az élet éltető elemeinek nevezünk; erkölcsi és lelki alapelvek, lelkesedések, ideális dolgokról való álmaink, a szerető ragaszkodás kötelei, pajtáság, barátság, minden, amit a lélek becsben tart s az értelem terem, csak muló értékkel bír. Gondolja el bárki: mindennek csak muló értéke van!? Részünkre a fenti dolgok személyesen és egyénileg csak muló és véges jelentőséggel bírhatnak!? Így semmi lehetőség nincs arra, hogy azokat betöltsük, vagy valami maradandót tegyünk értük, vagy mint egy kiinduló pontot véve, valamit elérjünk általuk. Kevés próbálkozás és sok bukás után mindennek vége. Bármit tegyünk vagy bármily legyen a küzdelem, nincs állandó jelentősége. Éppen ezért semmit sem értünk el, mi állandó. Következésképpen az egész mit eredményezett?

Valaki mondhatja: „Gondolja csak el, az emberiség mennyit segített önmagán, mennyivel bölcsebb lett azáltal, amit tehetett, vagy amivé lehetett.“ Ha így is van, mennyire szánalomraméltóan hiábavalónak látszik minden. Még az emberiség hívalása is e bolygón magában véve csak pillanatig tartó. Szinte úgy fejezhetnők ki, hogy az emberiség egész élete az időnek egy felvillódzása két örökkévalóság között. És, ha annak fénye kialszik, mily nagy lesz a sötétség!

Ha más szempontból halhatatlan lények vagyunk, a lelki principiumnak állandó jellegű értéke van. Valóban időn felüli, halhatatlan értékkel bír. A végső Valóság szankciója bennünk van. A jellem minden lelkiisége, ereje és szépsége, melyeket személyiségünk építhetünk, halhatatlan értékkel bír, mely örökké tartóan fontos reánk nézve egyénileg és egyetemlegesen s mely a Végtelenségből származik. Ezek nem személytelen események egy személytelen világegyetemben, melyben pusztán mechanikai erők működnek. Lelki valóságok, hirdetőn egy lelki Valóságot. Ha mi lelki lények halhatatlanok vagyunk, akkor lelki lényünk lényeges elemei, igazság és érdem, szeretet és szolgálat, lelkesedés és áldozathozatal, érdemesek a mi legnagyobb tiszteletünkre és hűsé-

günkre, mert állandó értékük van. Örökké tartóan fontosak számunkra, az emberiség és a világegyetem számára.

Ilyen (ez az) a kérdés, amit a husvét állandóan elibénk hoz. Lássuk, hogyan oldódik meg. Jézus lelki principiumokért élt és halt meg. Megérte-e az élete azt, amibe került? Egyáltalán van-e élet, mely megéri azt, amibe kerül? Nem az a kérdés, hogy vajjon matematikailag több öröm vagy fájdalom volt-e benne. A kérdés az, hogy minden erőfeszítés, amely szükséges ahhoz, hogy valakit önmaga eszményéhez felvezessen, megérte-e az árat vagy sem. Azt gondolom, hogy a mi feleletünk a legnagyobb mértékben attól függ, amit örökké értékű ítéleteknek nevezünk.

Miért kellett Jézusnak saját meglátásait az igazságról szembeállítani korának felfogásaival? Miért kellett kijelentenie, hogy „a poharat, amelyet az Atya adott, ne igyam-e ki?” Miért kellene bárkinek is ezt mondania? Miért kellett Jézusnak felmennie Jeruzsálembe azon a reggelen, melyet úgy tartunk emlékezetben, mint virágvasárnapot, ahelyett, hogy visszament volna Galileába, hogy megmentse életét? Miért kellene akárkinek felmennie az ő Jeruzsálemébe, hogy továbbra is próbára tegye bátorságát és hitét? Miért kellett Jézusnak csüngnie az áldozat és szenvedés keresztjén? Miért tiszteljük ösztönösen az önfeláldozást, melyet Jézus tényleg meghozott? Főleg azért, mert az ő döntései valamivel többet foglaltak magukban, mint a pillanat kérdései; csupán azért, mert örökké tartó principiumokat foglaltak magukba s az ő halhatatlan lelkét. Vagyis, ő úgy élt és halt meg, mint halhatatlan.

Így volt minden nagy lélekkel előtte és utána. Socrates különbözött korának kialakult nézeteitől. A meggyőződés megcsontosodott rendje reákényszerítette a méregpoharat. De miért igya ő ki azt, ő, egy fizikailag, szellemileg, lelkileg erősen élő ember? Mikor azonban a döntés lelkének integritására vonatkozott, elébe állott, nem habozott. Megbocsátott a bírának. Szabadon és kedvesen elbeszélgetett tanítványaival életről és a halálról. „Ennélfogva, mondta ő, legyetek vidámak a halál felől s ismerjete meg egy bizonyosságot, hogy semmi rossz nem történhetik egy jó emberrel sem az életben, sem a halál után.” Így beszélt ő csendben és nyugodtan a legnagyobb bizalommal és aztán kiitta a mérget.

Bolond volt ő? Esztelen? Vagy mindez hiú fitogtatás volt? Néha elcsodálkozom, mit tudnék felelni, ha tökéletesen meg volnék győződve, hogy az ő belső élete tényleg elmúlt, hogy az élete minden embernek, az egész emberiségnek kialszik a halálban.

Hogyan érezhetném, hogy az alap-elvek, amelyekért Socrates feláldozta életét, fölérték egy oly nagy áldozathozatallal, hacsak nem voltak állandó jelentőségűek számára s a világ számára, hacsak nem töltötték be ideáját az igazságról, integritását, hacsak valami permanenst nem ért el s valami egyetemleges fontosságú nem valósult meg? Amint elgondolkozom róla, mélyen meghajtom a tisztelet zászlaját egy ily fenséges hősiesség előtt, mert egy emberi lélek diadalmaskodott az igazság érdekében. Az igazság részesül a Végtelenségből.

Csak gondolkozzunk! Egy oly hősiesség mit foglal magában! Mi volt a lényeg Szervét Mihálynak, az első unitárius mártirnak mártiromságában? Az igazság valóban az, hogy sok kérdéssel állunk szemben. Politikai és teológiai kérdésekkel, de végül is az ítélet eretnek tanításai felé fordult. Megvallotta hitét Jézusban, ki az örökkévaló Istennek fia, de nem az örökkévaló Istennek örökkévaló fia. Calvin sok vádat hozott fel az eretnekség ellen Szervét Mihály könyveiből, mint „részben szentségtelen istenkáromlások, részben bolond és profán tévedések, melyek teljesen idegenek Isten világának és az ortodox hitnek.” Calvin győzött. Szervét máglyahalálra ítéltetett Genf külvárosában, Champelben 1553 október 27-én. Imádsággal az ajakán végigszenvedte a mártiromságot, mert hite magában foglalta lelki egységét. Érdemes volt az áldozat, mert örökértékű volt. Isten igazsága örökké tartó fontosságú volt számára és az igazságról való tanúsága által a világ számára. Így az kiérdemelte a legnagyobb hűségét. „Azért születtem és azért jöttem a világra, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról.”

És így érdemes az áldozat minden mártir számára; a vallásban, a tudományban, s a világon a legegyszerűbb életben is. Milyen magasztosak e példák. Milyen hatalmas a lelkesítésük, feltéve, hogy e lelki valóságok, az egységnek és igazságnak e principiumai örökéletű fontossággal bírnak. Menyynyire ösztönzőek e principiumok bennünk, ha amit cselekszünk, vagy nem sikerül cselekednünk, a halhatlan igazságokhoz tartozik.

Ha más szempontból, muló és véges lényegük van az életben, mit kiolt a halál, nagyon csodálkoznám, ha így éreznők az ösztönzést s valóban küzdeni és áldozni tudnánk, úgy, mint ahogyan azt tesszük. Gondolkozzunk csak csöndben feleleteinken e kérdésekre! Tapasztalatom szerint olyan sok embert látok, kik kiválóan megállják helyüket kötelességük teljesítésében, terheket

hordoznak, melyek rájuk nehezednek, korlátozásokat fogadnak el, melyeket oly nehéz elfogadni s szerényen jegyzik meg: „másképpen nem tehattünk“, jóllehet sokféleképpen tehettek volna. Kitérhettek volna előle, személyes érdekekhez költvén magukat. Mondhatták volna: „Nem! Miért áldoznám fel magam!? Miért rendelném alá kevesebbnek, mikor az életem többért kiált? Miért fogadnám el mindezen korlátozásokat, mikor életemnek szüksége van a kiterjedésre, meggazdagodásra, kielégülésre?“ De épen ezek a dolgok azok, melyeket *nem* mondunk. Valami transcendens fontosság forog kockán s a határozottan helyes dolog végbemegy.

Az természetesen világos, hogy emberi értékek, melyeket sok százados emberi tapasztalás nehezen termelt ki, tovább folytatódnak, akár igaz örök életük, akár nem. Itt megegyeznénk a humanistával. Kiváncsi vagyok arra, hogy egy idő múltán e kiválóság-nak meg lenne-e ugyanaz a lelkesítő ereje, mint pl. a bátorság a fájdalom elviselésére, az erő, bizonyos tragikus kiábrándulás legyőzésére, az áldozathozatal akarata egy biztatóbb, jobb jövőért, ha elveszítené az állandó értéket, a tartós lényeg fontosságát; feltételezve, hogy a muló érték lényege hamar megsemmisül? Vajjon valami fölfelé parancsoló erőből folyó, felséges, kényszerítő, csábító befolyás nem veszne-el? Az igazi lényeg bennük nem szenvedne-e olyan értékelést, ami leapasztaná lelkesítő erejüket? H. Overstreet tanár határozottan kijelenti, hogy ez a lelkesítő erő lepadást szenvedne. „A bátorság valóban nagyszerű dolog, de gyanítjuk, hogy egy tartós életrendnek nem elég. Mert lényegtelen bátorság is létezhetik. Az övék nem okoskodni, hogy miért; az övék csak cselekedni és meghalni. Mi hajlamosak vagyunk kinevetni ezt manapság. Miért legyünk bátrak egy ostoba cél érdekében? Miért legyünk hát bátrak egy kozmikus cél érdekében, mely tökéletesen jelentőség nélküli?“

Valahogyan többet akarunk, mint bátorságot; *lényeget* akarunk. Ha arról győződnenk meg, amit állandóan mondani is lát-szunk, hogy a dolgok, miket végrehajtunk, lényeget tartalmaznak és pedig tartós lényeget: minden erőnkől akarjuk azt. Ha arról győződnenk meg, hogy ezek lényegtelenek a mi szűk szféránkon túl, sőt igazában semminek sincs lényege: hogy a legjobb, amit végrehajtunk, egy muló dolog, mely egy céltalan pillanatot tölt ki: *lelanyhulunk az akaratban*.¹

Önmagam kíváncsi kell, hogy legyek: mi történnék eszmé-

¹ Survey: 1931 január. 360 old.

nyeinkkel, ha tényleg meggyőződnek, hogy az emberi élet nem érdemli meg az örökéletet és ennélfogva nem halhatatlan; hogy az erkölcsi principiumok valóban mulók és végesek, semmit sem jelentvén nekünk néhány rövid esztendő határán túl. Részemre, amint elmélkedem felette, azt jelentené, amit J. Fiske „állandó intellektuális konfuziónak“ nevezett. Sőt többet, állandó erkölcsi konfuziót. Azt jelentené, hogy úgy az értelem, mint az erkölcsi idealizmus nem bír semmi szankcióval a dolgok Isten-tervezte természetében.

Természetesen nem hagyom figyelmen kívül a tényt, hogy sok nemes lélek nem hisz az örökéletben. Szabadelvű vallásos gondolkozók nem hajlamosak a dogmatikusságra e kérdésben. Részükre ez személyes elbírálás ügye. Mindannyiunknak van barátja, ki nem hisz az örökéletben. Az ő kételkedésük vagy hitetlenségük azonban nem kísérti őket, hogy erkölcstelenek, kötelesség- és áldozathozatalt kerülők legyenek. Némelyik közülök valóban megvallja nekem, hogy kívánsága volna megbizonyosodni az örökélet felől. Mindazonáltal nemesen, kedvesen és szolgálatra készen él. Mégis meg vagyok győződve arról, hogy nagy jelentősége van a ténynek, hogy az emberek egy emberi társasviszonyban és környezetben nevelkedtek, melynek lelki élete magában foglalta az örökélet határozott hitét és tudatalattilag saját erkölcsi és lelki ideáik érezték az örökértékű ítéleteknek korokat átalakító befolyását. Tudatalattilag, részükre az erkölcsi principiumok oly minőséggel és értékkel bírtak, mellyel az örökéletbe vetett több százados hit felruházta. Tudatalattilag ezen embereknek a lélek életető valóságai nem muló, hanem örökéletű lényeket jelentettek. Bármi volt elméleti nézőpontjuk, gyakori életük magában hordta egy ily lényeg mozzanatát, melyet az örökélet kölcsönöz az élet minden igazságának, szépségének és jóságának,

Mégis, mi történne, ha az a mozzanat megállana? Elképzelhetjük-e ily lényeg hiányát századokon át?

El tudunk-e képzelni egy világot századokon át abban a meggyőződésben, hogy ez az élet minden, hogy minden eszménység csak pillanatig tartó s hogy minden erkölcsi érték hiába-valóságra és megsemmisülésre van ítélve? Talán lehetetlen elképzelni, de ha megpróbálom: husvét megsemmisült, a világ nagy-szerű aspirációinak kútfejei kiapadtak, eszményei élettelené váltak. Miért törni magunkat a valótlan után? Miért próbálni az elérhetetlent? Miért küzdeni a semmiért? Miért áldozza fel életét valaki azért, aminek nincs állandó értéke? Miért dolgozni egy

jövő jóért, amelynek nincs jövője? Miért töprengeni a lélek kultúrája felől, amelyik nem áll feljebb az oktalan állatokénál? Mily sok időbe telne, míg a világ megegyeznék a régi idők prédikátorával: „Hiuságok hiusága, minden hiábavalóság“.

Emlékezni fognak G. Eliot nagyszerű aspirációjára:

*„Oh hadd csatlakozzam a láthatatlan kórusához
Azon halhatatlan halottakéhoz, kik újra élnek
A lelkekben, melyeket jelenlétükkel jobbá tettek.“*

Nagyon nemes, ha a halottak valóban halhatatlanok. Mégis, ha a halottak csak a mások lelkében élnek, akkor valóban halottak, mert ezek a mások és minden-mások, az időben felcsilámló élet után, két öröklét között, meghaltak, eltűntek. Semmi sem marad. Semmi állandó értékű nem biztosítódott a világ minden hatalmas erőfeszítése által sem. Az ember nagy szíve hiába törekedett előre.

„Szívekben élni annyi, mint fennmaradni“, átadni egy konstruktív befolyást, halálunk után jóval később betölteni a jó élet társadalmi és erkölcsi értékét. Ez azonban nem a megfelelő morális megélés az egyéni erkölcsi küzdelemnek. A megfelelő morális megélés egyéni és társadalmi kell, hogy legyen. Nem láthatok semmi más igazolást a fenséges emberi adottságot és erkölcsi imperatívust illetően, mint amely lefektetett, hogy a tökéletesség felé törjön. Nem foghatunk fel erkölcsi megélést egy végső cél értelmében, hanem csak egy folytatólagos lelki alkalom értelmében.

Minden ilyen tiltakozás a lélek egy ösztönös reakciója megsemmisülésének lehetőségére. A megsemmisülés valóban lehet egy végső tény és a tiltakozás csak egy kívánság-gondolat. Mégis jelentősége nem több-e valamivel, mint egy kívánság-gondolat? A tény az, hogy ez egy erkölcsi reakció, erkölcsi tiltakozás és erkölcsi lényeggel bír. Az ilyen reakció való ténye vezet arra a következtetésre, melyekre a dolgok erkölcsi természete kellene felhívja a figyelmet. Az ember lelke ténylegesen kifejezésre juttatja a természet logikáját, amivel ő meg volt ajándékozva. A következtetés természetes, hogy a világegyetem, mely így megajándékozta az embert, törődött a megajándékozás természetes kifejezésével. Erkölcsi és lelki győzelmeiben az ember azt tette, amit a világegyetem tervezett, hogy tennie kellene, amikor természetét felruházta lelki tehetségekkel.

Gondolkozatok ezeken a dolgokon, midőn elindultok valamelyik husvét vasárnapjának reggelén, felnéztek az égre s azután befelé, belső életetek csodájába és titokzatosságába. Hiszem, hogy lelketek kitágul, hogy méltó párja legyen halhatatlan természete nagy titokzatosságának. Az örökélet megdöbbenítő kérdéséről pedig, intellektuális szempontból egy kényelmes, megnyugtató állást kellene, hogy elfoglaljunk, amennyiben az eszme nem megdöbbenőbb, mint akármelyik örökkévalóságnak vagy végtelenségnek a koncepciója, amelyikkel szembeütközünk minden oldalról s ismeretesekek vagyunk, legalább tapasztalatból. A véges minden oldalról be van kerítve a végtelennel. A fizikának minden problémája a metafizikához vezet. Annyira hozzászoktunk az ily tényekhez, hogy többé nem töprengünk felettük. Felfedeztük, hogy úgy az ismert, mint az ismeretlen megbízható és rájöttünk arra, hogy a fő dolog az, hogy kitapasztaljuk, hogy a végső valóságok hogyan viselkednek és mi alkalmazkodjunk ahhoz.

Egy másik gondolatot szintén eszünkbe kell tartanunk. Habár az élet örök, elképzelhetetlen, de megélhető. Elképzelhetetlen, mégis megélhető! Ez az igazság áll minden végső valóságra. Az örökéletet nem tudjuk felfogni, de tapasztalni tudjuk. Ez az, amit mi csinálunk ebben a pillanatban. És semmi rémítő, borzasztó és leverő dologról nincs tudomásunk. Nem lehet tudomásunk az egész örökké-valóságról, de tudomásunk lehet a muló pillanatról. Ez azt jelenti azonban, hogy az élet örökkévaló *most*, hogy e pillanatban benne vagyunk az örökkévalóságban. Nem kell meghalnunk, hogy megkezdjük azt. Úgy látszik, akkor kezdődött velünk egyénileg, amikor bizonyos lelki elemek összejöttek és egyesültek, hogy a mi elválasztott, egyéni személyiségünket kiformálják. Abban a pillanatban örökéletűekké teremtettünk.

Az örökélet azt jelenti, amit a mostani jelent. Pillanatról-pillanatra az életnek egy parttalan folyamatát tapasztaljuk. Ez okból a folyamat koncepciója, mint korlátlan, nem kellene, hogy nehézségeket támasszon, ami felett tépelődnünk kellene. Ameddig természetesen, normálisan, jelentőségteljesen tapasztalhatjuk, amit felfogni nem tudunk, kielégít.

Fenségesen, lelkesítően, kibékítően elégít ki. Elég volna, ha csak méltányolni tudnók az események fontosságát, amelyek az emberi lények belső életében végbemennek. Lelkemben van a képe egy fiatal embernek. Halálra van ítélve fizikai értelemben, most,

amikor annyi célja volna életének. Értelmét a legjobb nevelési lehetőségek fejlesztették, telve van csillogó reményekkel és aspirációkkal. S a vég közeleg! Minek a vége? Mielőtt válaszolok, mondhatnám, hogy egyenesen szemébe néz a körülménynek, legyűrvén a kiábrándulásokat és lázadozásokat, ura mindennek, hatalmasan, jókedvvel, hittel telten. Minek van vége? Neki nincs vége! Az ő élete halhatatlan már *most*. Mint maga Krisztus tett: él és meghal, mint egy halhatatlan.

Nem ismerjük, mi az idő. Következésképpen, nem ismerjük mi az örökkévalóság. Mi van a pillanatban, részben tudjuk. Mi van a pillanatban, mely telve van belső életünk minden morális és lelki nyomásával és erőfeszítésével. Juthatunk-e ennek valami más igaz felbecsüléséhez és nem kell-e mondanunk: „Isten teremtette az embert halhatatlannak“, nem azért, hogy valamikor halhatatlan legyen, hanem *most*, halhatatlannak teremtett a természet által. Epiktetus mondása: „Légy bátor Istenre felnézni és mondd: Használj fel engem Uram, ahogyan akarsz. Ugyancsak lélekből való vagyok; egy vagyok veled.“ Fenségesen igaz abban az értelemben, hogy az ember lelke lényegileg Istenhez-hasonló, így alkotta a természet.

Úgy tűnik fel nekem, hogy mi nem vagyunk képesek eléggé becsülni az örökéletbe vetett hit kihatását élet-megítéléseinkre, élet-magatartásainkra, sem azt nem tudjuk eléggé becsülni, hogy mily sokban függenek az ilyen magatartások és megítélések az örökértékű megítélésektől.

Micsoda próféciája az igazságnak, micsoda méltányos alapja a hitnek az a való tény, hogy tehetséggel bírunk megérezni jelentőségét az ily örökértékű megítéléseknek; hogy egy idealizmusunk van, mely betöltésre hív fel bennünket; hogy oly természetel bírunk, amely párja az örökéletű reménynek! Erkölcsi parancs alatt vagyunk, melyet a világegyetem maga kényszerített ránk, hogy mindig a jobbat keressük, a jobbért áldozzunk, hogy tegyünk akármit, adjunk akármit azért, hogy igazak lehessünk önmagunk eszményéhez. Bizonyára a világegyetem nemcsak valami értelmest, hanem transzcendentálisan fontosat fog előhozni a saját követeléséből.

Kétkedni? Természetesen kétkedhetünk és folytathatjuk azt végnélkül. Ha mi úgy akarjuk, valóban lehetséges, kétkednünk az élet legtöbb felsőbb valóságában. Viszonylagosan kevés dolog van, amit valaha megismerhetünk a tudományos bebizonyítás alapján. A tudomány ténylegesen csak egy néhányat bizonyított

be az általa elfogadott meggyőződéseiből. Mégis a tudomány ki-
mondhatatlanul esztelen lenne, ha a kételkedésen lovagolna. A tu-
domány tökéletesen függetlennek érzi magát, hogy a hit bázisán
haladjon előre. Ha egy elfogadható hite van, számíttáson kívül
hagy minden kételkedést és érvényre jut e hit által. Egészen le-
hetséges kételkedni a természet folyamatainak a folytonosságában,
amelytől minden tudomány függ. Lehetséges kételkedni, hogy egy-
általában lesz-e holnapunk terveink és céljaink számára, de e
kételkedés észszerűtlen volna. Nem szükséges mindent tudnunk
valamely alapelvről azért, hogy alkalmazzuk azt. Természetesen
lehetséges kételkedni az örökéletben, de észszerű-e kételkedésünk?
Ha másfelől van észszerű hitünk, bolondság nem járnunk annak
segítségével, s nem hagyunk számíttáson kívül a lehetséges kételke-
dést. Újra mondom, nézzétek meg Jézus életét s kérdezzétek meg
önmagatokat, érdemes volt-e élnie? Nézzétek bármely kiválóan
szép életre, melyet magatok is ismertek s kérdezzétek meg önma-
gokat, érdemes volt-e az örökéletre. Ha érzitek, hogy érdemes
volt, hogy annak lényege méltó párja az eszmének s magában-
foglalja az eszme igazságát, akkor, minden körülmények között
legyetek bölcsek; hitetekből hozzátok elő a legtöbbet.

Gyakran utalnak az életre, mint egy csodálatos kockázatra
és ha mi örökéletűek vagyunk, a kockázat folytatódik a halál ese-
ményén át. S. Brook mondotta egyszer, hogy úgy néz halála nap-
jára, mint életének egyik legromantikusabb napjára. Ch. Frohman
közeledvén a halálhoz a Lusitanián, a kérdésre, hogy fél-e a ha-
láltól, így válaszolt: „Miért félni a haláltól? A halál a legszebb
kockázat az életben.“

Browning mondta:

*„Hagyd a mostant a kutyáknak és a majmoknak,
Az emberé az örökké.“*

Az emberé az „örökké“, mert ez az ő természete, lényege.
A dolgok, amelyek az ő lelki életéhez tartoznak, örökéletű fontos-
sággal bírnak. J. Adams öreg korában egyszer azt mondta egyik
kérdősködő barátjának, hogy ő szinte kész elhagyni ezt a muló
világot egy élő világért. Ez valóban muló világ, afelől nincsen
kétség. Mégis, ha örökéletűek vagyunk, ez úgyszintén élő világ is,
mert hiszen mi halhatatlanok vagyunk *most*. Nem kell várunk,
amíg meghalunk, hogy örökéletűek legyünk. Örökéletűek vagyunk
most. A dolgok, amelyek legdrágábbak nekünk, tisztára ezt jelen-

tik. És ez az, amiért szolgálunk kell azokat most és fel kell áldoznunk a múlt dolgokat érettük. Van ok a törekvésre, hogy éljünk és meghaljunk, mint örökéletűek, mert mi most örökéletűek vagyunk.

A fizikai lény hanyatlani kezdhet, de a személyiség még szabadabban fenntartja magát. Amint Pál mondotta: „Énnélfogva nem lankadunk; habár a külső ember romlandó, a belső ember megújíttatik nap-nap után.“ Valóban megújíttatik nap-nap után. Minden nap, amelyben élünk, a külső ember vész, elforgácsolódik, mégis nemcsak hogy megújult, hanem a személyiség megy egyenesen tovább, nap-nap után, függetlenül a fizikai változásoktól. A halál csak egy esemény lesz az életben, amelyben az öröme, melyek tiszták voltak, a bölcsesség, amelyet nyertünk, mulhatatlan meggazdagodást jelentenek; amelyben a földi csalódások és bukások nem bírnak tartós és végzetes jelentőséggel; amelynek szomorúságai valóban csak pillanatig tartóak s korlátlan lelki tehetségei hivatva vannak még további aktivitásra és fejlődésre. Ha mi örökéletűek vagyunk, kiváltság volt élni, és lelkünk legtitkosabb belseje fényes hittel telik meg. Browning egy nagy meglátásban összegezi:

*„Ha egy sötét, félelmetes felhő tengerbe ereszkedem,
Csak egy pillanatig tart; Isten lámpását
Keblemhez szorítom; ragyogása előbb vagy utóbb
Áttöri a homályt; s kibontakozom egy napon.“*

IX.

A modern teistának nincs kézenfekvő végső felelete a nagy misztériumokra. Miért és hogyan indult meg az egész világegyetemi rendszer? Hogy talán lejárjon? Miért van a gáznak és pornak ez a mérhetetlen masszája, millió és millió alakban? Miért van, hogy naprendszerünk az egyetlen a felfedezettek közül, amelyen egy bolygó, a mi földünk, tudásunk szerint kedvező körülményeket alakított ki (mintegy gondoskodott) a lelki életre? Miért van, hogy az élet fejlődése fel az emberig látszólagosan a kísérlet és tévedés módszerét használta, a természet oly feltűnő jelenségeivel együtt, amelyek hihetetlenek; miért van, hogy az emberi test annyira elcsüggesztő prédája e jelenségeknek? Miért kell ki-harcolnunk útainkat, megszereznünk tudásunkat, önmagunk er-

kölcsi megértését és erejét; miért van oly sok rossz és szenvedés, s feled el a természet minket időnként, amikor szenvedünk s mikor veszélyben vagyunk; miért van, hogy testi porhüvelyünk annyira alá van vetve letörésnek és balszerencsének: — nem tudjuk. E misztériumok a végtelenség következményei. Egy kozmikus háttérből jönnek elő s kozmikus folyamatban mutatkoznak. Ez azonban nem jelenti, hogy nem nyerhetünk feleletet egyszerűen azért, mert véges értelmünk nem bírja felfedezni azt, amelyik teljesen ki-elégítő. A modern teizmust nem kell kétségbevonni, mert a végső valóságai értelmünk határain túl esnek. A tudós sötétségben van a végső valóságaival szemben és a filozófus is csak arra képes, hogy megfelelő megsejtéseket nyújtson. Karapetoff tanár a Cornell egyetemen a napokban azt mondta, hogy „a villamosság nem az a valami, amit le lehet írni oly dolog értelmében, amiről van valami tudásunk.“ Jeans keresztül vezet bennünket az égi és atomi téreken, egyik megdöbbenésből a másikba, de az élet értelméről és a világegyetem végső értelméről csak fenntartással nyilatkozik. Utal az egyre általánosabbá váló belátásra, hogy a végső valóságok jelenleg a tudomány hatáskörén túl esnek és örökre túl eshetnek az emberi értelem felfogásán.

A modern teistát nem zavarja, amikor az emberek panaszkodnak, hogy a modern vallás elveszített néhányat a régi bizonyosságokból. Valóban veszített néhányat, de nyert másokat. A pusztá hagyományok helyében felfedezte az igazságot, aktualitásokat és az okokat a meggyőződésre. Az oly felfedezések és magyarázatok nyomán, mint amit a tudomány, filozófia tett, mi emberek, képességeink szerint a legjobbat kell, hogy tegyük. Ahol az orvosok véleménye különbözik, ott nem ostobaság bölcsnek lenni. Ostobaság nem lenni bölcsnek annyira, amennyire képesek vagyunk. Az ókori bölcs meghagyása figyelmet keltő: „szerezz bölcsességet, szerezz értelmet.“ Ez egy testet és lelket igénybevevő dolog, de több, mint amennyit elképzelhetünk: lelkünk békéje, bátorság, reményünk és hitünk függ attól, ami észszerűnek tűnik fel előttünk és attól, ami észszerű magatartás látszik lenni a nagy misztériumokkal szemben.

Egy része vagyunk a kozmikus folyamatnak, véges tapasztalással és megértéssel. Egyszerűen tudjuk, hogy a kozmosz kitermelt, hogy tudásunk kifejlődhetik s hogy lelkileg megrendszabályozhatjuk magunkat a kísértések ellenállására, hogy megpróbáltatások fölé tudunk emelkedni s testvéreinket is erre segíthetjük. Tisztelettel tekintünk az emberekre, kik az útát megmutatják ne-

künk és akik befolyásolnak annak megértésében, hogy az emberi léleknek önmagáért és másokért kiharcolt győzelme érdemes mindarra, amibe kerül. Ők az emberi fejlődésnek magas csúcsán tűnnek fel. Pihenni látszanak a lelki fejlődés ormán. Ők az egész folyamat csúcsa. Miért kellett olyan rémítő erőfeszítéssel kapaszkodnunk? Tennyson az „Evolucionista” című költeményének befejezésében egy fenséges képet ad:

*„Végül egy hangot hallottam a lejtőn
Az orom felé kiáltani: Van-e némi remény?
Melyre egy felelet dörgött le a magasságból,
Távol a halványan csillogó határon láthatatlanul
Isten maga egy iszonyú nagy rózsaszínű hajnalt derített.”*

Tekintetünk a nagy misztériumokra esik, onnan a nagy lelkek felé fordulunk, akik diadalmaskodtak ezek ellenére. Krisztus a kereszten! Krisztushoz hasonló lelkek a keresztségeiken! A krisztusi lelkek hordozván mások keresztségeit! Kiváló és szeretetreméltó nők és férfiak! Aztán visszatekintünk a misztériumokra és a távoli határszéleken találjuk, hogy „Isten maga egy iszonyú nagy rózsaszínű hajnalt derített,” nem iszonyú a borzalom és a félelem értelmében, hanem a hódolatnak és fenségességnek értelmében.

A misztériumok, a szenvedés, áldozat és tragikus ár ellenére egy transzcendens jelentőség nyer megoldást az ember lelki életében, mely mint látszik, nem oldódhatott volna meg más úton. A diadalmaskodó lelkek dícsfénye olyan transzcendentálisan fenséges, hogy az egész kozmikus folyamat nem látszik egyébnek, mint egy hozzáillő előkészületnek, A világegyetemi folyamatok kiterjedésének és bonyolultságának, amint látható, csak az ember lelki életéhez való viszonyában van jelentősége, aki pusztán egy porszeme egy bolygónak. Dr. H. E. Fosdick a napokban egy cinikus állítást idézett, mely így hangzott: „Csillagászati szempontból beszélve, az ember csak egy jelentéktelen porszem.” És erre egy visszavágó válasz jött: „Csillagászati szempontból beszélve, az ember egy csillagász.” Ez a válasz sejteti az igazi összehasonlítást. Ha a végtelenség koncepciója fontos az emberi léleknek, talán mint egy szimbóluma a halhatatlan hivatásának, a fizikai világegyetem csodálatosan alkalmazkodott e célhoz. Egy ilyen magyarázat a világegyetemnek jelentőséget ad, amely máskülönben hiányos.